

2022. 2.

ÖTVENEDIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

ADELMANN ISTVÁN: *Gyülekező*

Bevezetés

IV. (Boldog) Károly magyar királyként viselte „a negyedik” jelzőt: osztrák császárként I. Károlyként említjük. Tekintettel arra, hogy önmaga a magyar nyelvű aktákon, iratokon egyszerűen a Károly aláírást alkalmazta, a továbbiakban mi is így teszünk.

Az eddigi utolsó magyar király életének ismertetése előtt szükségesnek látjuk az alábbiak nyomatékosítását:

1) Károly egyházjogi szempontból csak boldog, nem pedig szent.

2) Károly életének vizsgálatához, valamint az arról való beszéd előkészítése során a lehető legnagyobb mértékben el kell szakadni a köztársasági államformából következő téves és torz toposzoktól: bele kell helyezkedni a monarchia szellemi és erkölcsi horizontjába. Mindebből következően például erősen ajánlott a *királypuccs* fogalmának mellőzése.

3) Végezetül: a helyes értékeléshez a korabeli középhatalmi szerepet betöltő Magyar Királyság akkori helyzetébe kell elhelyezni magunkat, amely gyökeresen eltér a mai ország politikai, mentális, de legfőképpen morális szituációjától. Mindehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a király uralkodását és megkoronázását is a *háború* körülményei alakították. Ha ezeket a gondolati váltásokat nem tesszük meg, szükségképpen torzítva értelmezzük Károly életét.

Család, származás

Boldog IV. Károly király 1887. augusztus 17-én született az alsó-ausztriai Persebeug kastélyban. A keresztségben a Karl Franz Josef Ludwig Hubert Georg Maria nevet kapta, kizárólag az elméletben alkalmazott „polgári” neve a von Österreich vagy magyarul az „Ausztriai” névvel egészült volna ki. Károly második és harmadik utónevének adása során természetesen Ferenc József császár és király előtt tisztelgett a család, és ez az örökség regnálása során sokban elkísérte utolsó királyunkat. Károly ötödfokú rokona volt Ferenc Józsefnek, vagy más szóval, másodunokaöccse volt.

Károly szülei Ottó főherceg (1865–1906), valamint Mária Jozefa szász főhercegnő (1867–1944). Ottó Ferenc Ferdinánd trónörökös öccse, és az előbbi morgantikus házasságát követően 1903 és 1906 között ő volt a Monarchia második számú uralkodójelöltje. Ottó azonban erkölcsi élete miatt kétes hírű uralkodó lehetett volna: számos közéleti botrány fűződik nevéhez. Egy ízben például – a szó legszorosabb értelmében – pusztán egy szál karddal oldalán lépett fel az egyik mulató színpadjára. A bécsiek a szép Ottó néven emlegették a fess, jóképű főherceget, azonban szenvedélyessége és kicsapongásai végeztek vele: szifiliszben halt meg 1906-ban.

Károly – apjával ellentétben – Mária Jozefa hívő és gyakorló katolikusként élte mindennapjait, és az általa biztosított nevelés teremtette meg a későbbi uralkodó morális tartásának hátterét. A korábbiakból egyenesen következően Károly szülei

házassága igen rossz volt: a frigy elsőrendűen dinasztikus érdekeket szolgált, és a felek között nem alakult ki kölcsönös szimpátia, megértés. Ottó megvetette, kigúnyolta feleségét, akit több ízben „apácának” titulált. A frigyből Károlyon kívül még egy gyermek származott, Miksa Jenő főherceg (1895–1952), aki azonban nem töltött be jelentős politikai pozíciót.

Trónörökössé válás

Amikor Károly 1887-ben meglátta a napvilágot, a birodalom trónörököse Rudolf főherceg volt, aki két évvel később önkezével vetett véget életének. A trónörökös ekkor Ferenc József második öccse, Károly Lajos főherceg lett, akinek halálát az okozta 1896-ban, hogy ivott a Jordán fertőzött vizéből. A trón várományosa így Károly Lajos legidősebb fia, Ferenc Ferdinánd lett.

Ekkor Károly még mindig igen messze állt attól, hogy valaha uralkodóvá váljon. Ezt a folyamatot Ferenc Ferdinánd morganatikus, azaz rangon aluli házassága (melynek következtében Ferenc Ferdinánd összes gyermekét kizárták az öröklési sorból), Károly apjának viszonylag korai halála, végül pedig a szarajevói merénylet gyorsította fel. Ebből azonban az is következett, hogy Károlyt nem készítették fel elsőrendűen arra, hogy trónörökös lesz belőle, így csak a szokásos főhercegi nevelésben részesült. Ez a folyamat két elemből épült fel: egyrészt polgári képzésből, másrészt pedig katonai neveletésből.

Károly középfokú tanulmányait a bécsi Schottengymnasiumban végezte. Ez egy nyilvános és jóhírű egyházi gimnázium volt, de a főhercegek rendszerint csak magántanulók voltak. Károly anyja azonban – nem kis mértékben férje kicsapongó életvitele miatt – minél jobban ki akarta szakítani fiát az udvari környezetből.

Károly jó tanuló volt, de még többet nyomott a latban a hitéletben való buzgósága, kitarása. Feltűnő volt például, hogy kerülte az ivászatokat, tivornyákat, valamint szorgalmas templomlátogató volt. Az érettségi vizsga letételét Ferenc József személyesen tiltotta meg Károly számára, mivel méltatlannak érezte, hogy egy főherceg effajta *examen*ben méretessék meg. Ez mai szemmel hüvös, arisztokratikus távolságtartásnak tűnik, de az akkori mércével mérve logikus döntés volt az uralkodó részéről. Károly később Prágában folytatott jogi tanulmányokat, de rendszeres képzésben nem részesült, nem diplomázott: ezt a családi szabályzat egyszerűen méltatlannak ítélte.

A Habsburg-családban szinte szokásos módon Károly a német anyanyelve mellett kiválóan, akcentus nélkül, a mai fogalmak szerinti C1 (felsőfok) – tehát nem anyanyelvi – szinten beszélt csehül és magyarul. Természetesen az angol, francia, olasz, spanyol nyelv sem jelentett gondot számára, emellett a humán gimnáziumban latinul és ógörögül is tanult.

Károly katonai képzése még gimnáziumi tanulmányai idején megkezdődött, hiszen a Habsburg Birodalom hagyományainak megfelelően az erre alkalmas férfi

családtagok a katonai szolgálatra is felkészültek. 16 éves korában hadnaggyá avatták, majd 1906-ban megkezdte tényleges katonai szolgálatát, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen uralkodása végéig tartott. Károlyt a lovassághoz osztották be: a birodalom mindhárom lovas fegyverneménél, vagyis a dragonyosoknál, az ulánusoknál, végül pedig a huszároknál is szolgált. Pontos szolgálati helyei a következők voltak: 1. ulánusezred (Csehország), 7. dragonyosezred (Lemberg), 1. huszárezred (Budapest). A főhercegeknél szokásos módon igen gyors volt az ekkor már trónörökössé avansáló Károly előmenetele, így a világháború kezdetén már ezredesi rendfokozattal rendelkezett (ezt a rendfokozatot a katonák normál előmenetelben 48–52 évesen érhatték el, Károly pedig csak 27 éves volt). A trónörökös katonai karrierje 1915-ben gyorsult fel: ekkor lett tábornok, vezérőrnagyi rendfokozatban, 1916-ban már altábornagy, majd lovassági tábornok, végül vezérezredes lett, Ferenc József halálával pedig automatikusan tábornaggyá lépett elő. Ezzel párhuzamosan a flotta tengernagyi rendfokozatait is megkapta, miközben a haditengerészetnél semmilyen tapasztalatot sem szerezhetett.

Károly fegyelmezett és jó katona volt, mindazonáltal rendkívüli katonai talentumokkal nem rendelkezett. Képessége kibontakozását itt is nehezítette, hogy a középkori szokásjog alapján az uralkodóház tagjai *per definitionem* katonák és hadvezérek, akiknek így nincs szükségük külön katonai képzésre.

Házassága

Károly életének megértéséhez a legfontosabb kulcsa házasságának vizsgálata: az ellene felhozott vádak egyik központi témája ugyanis az volt, hogy „papucsférj” volt, és a birodalmat valójában felesége Bourbon-Pármái Zita (1892–1989) császárs- és királyné irányította.

Károly házasságát hosszas diplomáciai és családi készületek előzték meg. A kor szabályainak megfelelően királyi család csak királyi család tagjával léphetett frigyre – ellenkező esetben morganatikus házasságról lehetett csak beszélni. Megjegyezzük, hogy Ferenc Ferdinánd esetében még az is kevés volt, hogy felesége az egyik legősibb cseh arisztokrata családból származott.

A királyi családok száma természetesen azonban igen korlátozott volt, ezért került sor több esetben arra, hogy unokatestvérek is házasságra léptek – ez történt Wittelsbach Erzsébet és Ferenc József esetében is. Ilyen esetekben külön pápai engedélyre volt szükség. E ténynek pusztító genetikai következményei is lettek, és ezzel a 19. században már maguk az érintettek is tisztában voltak.

Károlyt 1909-ban mutatták be a Bourbon-dinasztia itáliai ága leányának, Zitának. E család uralta Pármát az olasz egyesítésig, amikor is elűzték őket a trónról, és a Savoya-dinasztiából származó olasz királyra testálták uralkodói jogaikat. Tényleges hatalommal gyakorlatilag így nem rendelkeztek, viszont királyi családnak számítottak. Szerencsés módon Károly és Zita között szerelmi kapcsolat is létrejött, és

az arával szemben Ferenc Józsefnek sem lehetett kifogása, bár a Bourbonokról nem igazán volt pozitív véleménye, és baljós előjelnek számított, hogy az addigi utolsó Bourbon–Habsburg-házasság drámai véget ért XVI. Lajos és Mária Antónia francia forradalom alatti kivégzésével. A források alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a fiatalok egymásra találását komolyan támogatták az uralkodóházak részéről – például hír terjedt arról, hogy Zitát eljegyezte egy spanyol herceg; mindez aztán katalizálta Károly nősülési szándékait.

Az eljegyzésre 1911. június 13-án, a frigyre pedig 1911. október 21-én került sor; Károly ekkor 24, Zita pedig 19 éves. A szertartás alkalmából X. Piusz pápa levélben köszöntötte az ifjú párt, és felhívta a figyelmüket arra, hogy rengeteg szenvedésben lesz osztályrészük. A házasságból – amely Károly korai halálával mindössze 11 évig tartott – nyolc gyermek származott, az első gyermek, Ottó koronaherceg 1912. november 20-án született. (A koronaherceg és a trónörökös-főherceg közötti különbség, hogy előbbi cím azokat illette meg, akik már születésükkor trónörökösnek számítottak. Az utolsó trónra is lépő koronaherceg II. József volt 1780-ban.) Károly és Zita házassága harmonikus volt, jóllehet az első világháború idején együtt töltött idejük drámai módon megcsappant, hiszen a gyermekágyas főhercegnő, majd császárszár- és királyné nem minden esetben követhette Károlyt állandó utazásai közepette.

Zita valóban jelentős befolyást gyakorolt a birodalom vezetésére, de közel sem akkora mértékben, mint amennyire híreszteltek. A Sixtus-levelek – Károly békekísérlete 1917-ben – elküldésében viszont valóban döntő szerepe volt, sőt, Károly hivatalos feljegyzésben utasította külügyminiszterét, hogy minden fontosabb külpolitikai történésről tájékoztassa a császárnét. A királyné markáns szerepet játszott Conrad vezérkari főnök leváltásában is, akivel szemben merev katolicizmusa is megnyilvánult: mivel a tábornok 1915-ben egy elvált asszonyt vett feleségül, egyszerűen *persona non gratá*vá vált az udvarban. Zita a kulcsfontosságú kérdésekben többször is nyíltan interveniált; 1918. november 11-én például szenvedélyesen érvelt Károlynak, hogy nem mondhat le uralkodói jogairól – mindezt az osztrák nemzeti tanács küldöttségének jelenlétében. A későbbiekben ismertető békekötés esetében is meghatározó szerepet töltött be: nem túlzás azt állítani, hogy hasonló fontossággal bírt, mint korábban Erzsébet királyné.

Zita Károly halála után 67 éven keresztül volt özvegy.

Úton a háborúba

Károly első jelentősebb nyilvános szereplésére 1913 őszén került sor, amikor részt vett a lipcsei csata 100. évfordulójára szervezett nemzetközi megemlékezésen. Személye lényegesen eltért a trónörökös Ferenc Ferdinánd habitusától, mindenképp előtt agresszív, autoriter vezetési stílusától. Károlyban mindenki a Monarchia reményét látta, aki Ferenc Ferdinánd után talán jobban fogja kormányozni a birodalmat. Valójában azonban Károly sok szempontból a trónörökös reformokra építő, a dua-

lizmust is átalakítani kívánó politikájának befolyása alá került. A kettejük közötti legdrámaibb különbség mégis a hazánkhoz fűződő viszonyban rejlett: míg Ferenc Ferdinánd a szó legszorosabb értelmében gyűlölte a magyarokat, még inkább a magyar dzsentri politikáját, addig Károly jóval nagyobb megértéssel, szeretettel viszonyult az országhoz. Ekként értelmezhetjük Ferenc József reakcióját is, amikor a Ferenc Ferdinánd és felesége elleni merényletről, illetve haláluk híréről értesült: „Ez valóban borzasztó, de Károly mégiscsak kedves ember”.

A szarajevói merényletet és nagybátyja halálát követően Károly lett a birodalom trónörököse, és levelei alapján egyértelműen kijelenthető, hogy nehéz szívvel, de ő is elfogadta a Szerbia elleni háborút, mivel Ferenc Józsefhez hasonlóan védelmi háborúként tekintett az állami szintre emelt délszláv terrorizmus elleni harcra. Mindenesetre a háború elindításában semmilyen felelőssége sem volt, hiszen nem töltött be közpolitikai funkciót.

A háborúban

Mivel az agg Legfelsőbb Hadúr, a 84 éves Ferenc József már nem vállalhatta el a tényleges főparancsnoki teendőket, a korábbi tervek szerint háború esetén Ferenc Ferdinánd lovassági tábornok lett volna a főparancsnok. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása egyébként elég kilátástalan helyzetbe sodorta Károlyt, hiszen míg elődje a hadsereg egyik első számú embere, főfelügyelője volt, addig Károly jóval alacsonyabb – mindössze zászlóalj-parancsnoki – beosztást töltött be. Ezért nem meglepő, hogy Károlyt még túlzottan fiatalnak tartották a főparancsnoki teendők ellátására. A posztot így a Habsburg-ház egyik másik tagja, Frigyes főherceg kapta meg, aki mellett a trónörökös adjutánsi feladatokat látott el. A hadsereg tényleges irányítását ellátó Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök – több-kevesebb sikerrel – igyekezett a hadműveleti irányítástól távol tartani a trónörökösöt, mert úgy vélte, hogy Károly részvétele inkább hátráltatná a munkát. A trónörökös maga is tisztában volt ezekkel a nehézségekkel, megbízatását egyfajta tanulóidőszakként értelmezte.

Károly a háború első napjaiban csatlakozott a hadsereg-főparancsnoksághoz, amelynek székhelye ekkor Przemyslben volt. A trónörökös-főherceg hamarosan a tűzkeresztségen is átesett, amikor egyik frontlátogatása alkalmával orosz tüzérségi tűz zúdult az érintett területre. Az osztrák–magyar hadseregnek az uralkodó emiatt parancsba adta, hogy Károly nem kerülhet életveszélyes helyzetbe. E döntés hátterében az állt, hogy az uralkodó, valamint a trónörökös halála esetén Károly legidősebb fia, Ottó következett az öröklési sorban, aki azonban kisgyermekként nem láthatta el a birodalom irányítását. Ez a helyzet valódi államkatasztrófát idézhetett elő, amelynek kockázatát nem lehetett megengedni. Károly így magas társadalmi pozíciója révén, valamint Ferenc József személyes elvárásának engedelmeskedve leginkább protokolláris feladatokat látott el: gyakran felkereste az első vonalakat, valamint a hadikórházakat, jelentősen erősítette a harcoló csapatok morálját.

Miután a przemysli főhadiszállást az oroszok előretörése nyomán ki kellett üríteni, és Károly a szó legszorosabb értelmében az utolsó pillanatban hagyta el az erődrendszert, a császár Bécsbe rendelte. Új feladatkörében a császárváros és a frontok között ingázott, rendszeresen jelentést téve a hadihelyzet alakulásáról. A szociálisan egyébként is érzékeny főherceg katonákkal szembeni empátiáját tovább növelte, hogy a fiatal trónörökös számos bajtársa és barátja veszett oda már a háború első heteiben: a lovassági alakulatok néhány hónap leforgása alatt 80–90%-os veszteséget könyvelhettek el.

Károly közvetlen hangnemben tudott szót érteni a csapatokkal, amely tovább emelte megbecsülését. Különösen értékesnek bizonyult galíciai helyismerete, amely bensőségebbé és könnyedebbé tette a kommunikációt a tartomány bizalmatlan ruszin és zsidó lakosaival szemben is. Fiatal kora és edzett lovas volta következtében olyan helyekre is eljutott, ahová máskülönben nem érkeztek hasonló rangú személyek.

Károly már trónörökösként is rengeteget utazott a birodalom területén, amely előre jelezte, hogy uralkodóként is fontosnak fogja tartani alattvalói gondjainak megismerését. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a háború folyamán megközelítően 80 ezer (!) kilométert tett meg. A világháború kezdetén elszenvedett komoly harctéri kudarcok ráébresztették a Monarchia nehéz katonapolitikai helyzetére, ugyanakkor elégedetten nyugtázta a dualista állam csapatainak elszántságát és hősiességét. Különösen szívébe zárta a magyar csapatokat, akiknek harctéri eredményeiről többször elismerően szólt.

A trónörökös látogatásai, jelentései azonban nemcsak üres, protokolláris utak leírásai voltak: nem kis részben a déli hadszíntéren tett 1914. decemberi látogatása tapasztalatai nyomán döntött az uralkodó a balkáni főparancsnok, Oskar Potiorek tábornaszernagy leváltása mellett. Szintén fontos feladata volt 1915. január 20-án a német szövetségessel való egyeztetés lefolytatása, amikor II. Vilmos császárral és Falkenhayn német vezérkari főnökkel tárgyalt. Ezen egyeztetések alatt Károly szilárdan védelmezte a Monarchia azon álláspontját, hogy Olaszországot területi engedmények árán tartsák távol a háborútól.

Károly katonai karrierjében 1916 elején váratlan változás történt: februárban – immár vezérőrnagyi rendfokozatban – kinevezték a XX. hadtest parancsnokának, amelynek élén jelentős sikereket könyvelhetett el a Monarchia májusi, dél-tiroli offenzívája során. Ezt követően az orosz frontáttörés (Bruszilov-offenzíva) elhárításában hadseregparancsnokként vett részt, majd Erdély védelmében már hadsereg-csoportot irányított.

E villámgyors karrier háttérében több tényező egybeesése állt. Egyrészt erodálódott a harctéri kudarcok miatt a Monarchia tábornoki kara (több generálist le kellett váltani), másrészt ekkorra már nyilvánvalóvá vált a mind erősebb függés Németországtól. Mivel a dualista állam számára elfogadhatatlan volt, hogy egész hadseregek álljanak *német* parancsnokság alatt, Károly személye jó kompromisszumot kínált mindkét fél számára. Károlyt a német hadsereg egyik legkiválóbb generálisa

támogatta vezérkari főnökként, Hans von Seeckt tábornok személyében. Az erdélyi harctér kiemelkedő fontosságát mi sem bizonyította jobban, hogy Károly Stürgkh osztrák miniszterelnök 1916. októberi meggyilkolását követően sem tért vissza Bécsbe, és csak Ferenc József néhány héttel későbbi súlyos betegségekor utazott el a császárvárosba. A hadszínteret november 11-én őszinte sajnálatára hagyta el, hiszen az erdélyi harcok tapasztalatai elmélyítették a magyar nép iránti rokonszenvét. Károly vezetése alatt a hadszíntérré vált Székelyföldet hat hét alatt sikerült megtisztítani a románoktól. A trónörökös különösen megrázta a székely menekültek tömeges és embertelen kálváriája, akik nyomorúságos körülmények közepette próbáltak nyugat felé haladni. A menekültek száma megközelítette a 300 ezer főt, és többségük nő, gyerekek vagy öregek voltak.

Az eddigiekből is látható, hogy Károly feladatai alapvetően a Monarchia katonai erőfeszítéseivel kapcsolódtak, a belpolitikai folyamatokban kevésbé vett részt. A dinasztia magánéleti eseményeinek sajtóbeli említése és bemutatása – természetesen – alapvetően pozitív volt, élvezték a sajtó támogatását, de a fiatal trónörökös példás családi élete különösképpen a boldog békeidők emlékezetét idézte a Monarchia lakossága számára. A trónörökös helyzetét viszont ebben az időszakban – és különösen Olaszország antant oldalán való hadba lépését követően – számos megalapozatlan vád nehezítette: feleségét gyakran érte az a megalapozatlan vád, hogy összejátszik az ellenséggel.

1915-ben Károly még szinte naponta érintkezett Ferenc Józseffel, de miután 1916 elején az uralkodó ismét engedélyezte számára a frontszolgálatot, jóval ritkábban válhattak szót.

Az első, háborús hónapok, majd 1916 borzalmainak közvetlen megtapasztalása már trónörökös korában meggyőzték Károlyt a mielőbbi békekötés szükségességéről, így trónra lépése után egyik legfontosabb feladatának a háború lezárását tekintette. E cél elérése érdekében 1916 végén a hadsereg főparancsnoki beosztását is átvette. A trónörökösként szerzett gazdag tapasztalatok ugyanakkor mégsem készíthették föl arra, hogy 1918 őszén megmenthesse a dualista államot annak összeomlásától.

A Legfelsőbb Hadúr

Ferenc József 1916. november 21-én bekövetkezett halálával Károly lett a birodalom uralkodója, ezzel pedig Legfelsőbb Hadura. Károly néhány nappal később, december 2-án átvette a birodalom tényleges katonai főparancsnoki tisztét, és leváltotta Frigyes főherceget. Maga a dátum is szimbolikus volt és egy programot is jelentett, hiszen Ferenc József 1848-ban e napon lépett trónra. Ne feledjük, hogy akkor Ferenc József önmagát is neoabszolutista monarchaként határozta meg! E szellemnek megfelelően – vagyis a tényleges hatalommal bíró uralkodó eszményképe mentén – Károly nem elégedett meg a protokolláris teendőik ellátásával, hanem aktívan beleszólt a haderő operatív irányításába. Mivel az osztrák császárokat nem koronáz-

ták meg, a birodalom ausztriai felében nem történt ünnepélyes aktusú hatalomátvétellel, de a Magyar Királyságban december 30-án került erre sor.

A koronázás

A magyar király koronázása a Szent Korona-tanra épülő magyar alkotmány egyik alappillére volt. A szertartás módja a századok folyamán aprólékosan kidolgozott rendszerré vált. Fő szabály volt, hogy a királyt csak az esztergomi érsek, csak a Szent Koronával, az aktuálisan kijelölt koronázótemplomban koronázhatja meg. Budapesten mindössze két uralkodót emeltek királlyá: Ferenc Józsefet 1867-ben, IV. Károlyt pedig 1916-ban. A török időktől Pozsony volt a koronázóváros, a középkorban pedig Székesfehérvár. A szertartás előkészítése igen sok történelmi kutatást igényelt, mivel igény volt a közép- és kora újkori hagyományok minél teljesebb átmentésére. A meghívott főrendek például nem egy esetben elővették az őseik által a korábbi koronázáson viselt, molyrágta, kopott ruhákat, és azokat megjavítva érkeztek a budai várba: ezzel is a hagyományokat őrizve.

A koronázás ceremóniájának előkészítésével és koordinálásával külön bizottságot bízta meg. A koronázás egy olyan nemzetet egyesítő szertartásnak számított, amelyhez hasonlót a rá következő száz évben nem sikerült rendezni. Ez világosan kitűnik a korabeli sajtó- és egyéb beszámolókból, visszaemlékezésekből, hiszen a monarchiával amúgy kevésbé szimpatizáló szociáldemokraták sem tiltakoztak és nem szerveztek tüntetést sem ellene. Tény viszont, hogy az ország bolsevizálódására még közel két évet kellett várni az oroszországi forradalmakat követően; ekkortól a legszélesebb nemzeti ügyek esetén sem mondhatjuk többé, hogy azok teljes támogatást élveztek volna. Másképp megfogalmazva – egyben némi iróniával mondhatjuk –, hogy az 1916. évi királykoronázáskor a magyar (szélső)baloldal is egyértelműen része volt a közös össznemzeti ünnepnek.

Károly és Zita fokozottan törekedtek arra, hogy a lehető legkisebb pompával menjen végbe a szertartás. Szociális érzékenységüket jelzi, hogy a hagyományos pénzadományokat a hadiárvák és özvegyek ellátására, továbbá a koronázási díszebéd nagy részét is a hadikórházak részére ajánlották fel. Fontos aktust jelentett az aransarkantyús vitézek avatása, akik közül több invalidus katona is akadt, illetve többük közvetlenül a koronázás előtt érkezett vissza a frontról.

A szertartás hangulatát a jelen lévő külföldi újságírók véleménye tükrözte a legjobban: „Ilyet csak a magyarok tudnak!” Vagy: „Mintha csak álmodnánk. Ilyenről csak a mesékben hallottunk!”

A szertartás természetesen a királyi párra is mély hatást gyakorolt. Károly a legkomolyabban vette az eskü szertartása tett ígéreteit, amelyek megtartása a mindenkori magyar uralkodók kötelező politikáját írta elő: 1) az igazságosság fenntartása 2) a törvények betartása és betarttatása 3) az egyház békéjének megőrzése – ez a kora újkortól a felekezeti béke megőrzését is magában foglalta.

A ceremóniát egyetlen kisebb incidens zavarta meg: Károlynak kifejezetten kis feje volt, így az amúgy is sapkával hordott, kb. 68–70-es méretű, Szent Korona megbillent a fején, és a koronázó dombra való felvágatásakor kis híján leesett a korona a földre. Mindazok, akik látták ezt az eseményt, baljós előjelként tekintettek erre, miközben pedig pozitív előjelnek látszott, hogy a szürke, ködös december 30-i időjárás során egy rövid időre pont akkor sütött ki a nap, amikor Károly letette az esküt a magyar alkotmányra.

Az apostoli király

Az 1916. december 30-i koronázással Károly egyben apostoli királlyá vált, hiszen ez volt a magyar királyok legfőbb címe. Történeti szerepe és jelentősége a spanyol királyok „legkatolikusabb” vagy a francia királyok „legkeresztényibb” címéhez hasonló. Eredete egészen Szent István királyig nyúlik vissza, hiszen a király életét bemutató elbeszélések szerint az államalapító királyt a pápai hatalom ruházta föl ezzel a jelzővel, mert mint az apostolok, „előzmények nélkül sok népet térített a keresztény vallásra”. Ez a látszólagos formalitás tényleges egyházpolitikai befolyást is takart. Kifejezte a magyar uralkodói hatalom kifejezetten katolikus jellegét és az egyház iránti segítő jóindulatát, amely előfeltétele annak, hogy az Apostoli Szentszék a magyar királyok főkegyúri joggyakorlatát elismerje.

Magyarországon a Habsburgok a 18. században az apostoli királyság intézményére és a belőle levezetett főkegyúri jogra támaszkodva igyekeztek állami hatalmukat a magyarországi katolikus egyházra is kiterjeszteni, ami a jozefinizmus politikai rendszerének intézményesülését jelentette. Ferenc József erre a hatalomra támaszkodva szólhatott bele az 1903. évi pápaválasztásba, amikor vétót emelt az elsőre választott bíboros ellen. A pápai trónra ennek köszönhetően kerülhetett a később szentté avatott X. Piusz.

Károly – Ferenc Józsefhez hasonlóan – uralkodása folyamán is gyakorolta valóságos kötelezettségeit: teljesítette egyszerű katonasága közvetlen szomszédságában mindig ott állt imaszámolya is, melyet rendszeresen használt is. Elődjéhez hasonlóan benne is az a konzervatív meggyőződés élt, hogy az egyház a birodalom egyik legfontosabb támasza, melyet neki – mint „apostoli” uralkodónak – oltalmaznia és támogatnia kell.

A király a háborúban

Károly trónra lépésének idején az Osztrák–Magyar Monarchia a többi európai nagyhatalomhoz hasonlóan már negyedik éve állt háborúban, és a konfliktus egyre súlyosbodó következményei mindinkább meggyőzték a királyt a békekötés szükségességéről. Ennek morális hátterét a borzalmas és szinte felmérhetetlen anyagi, em-

beri és morális veszteségekkel járó küzdelem adta, hiszen a csatamezőkön csaknem egy teljes generáció színe-virága lelte halálát. A háború kirobbanásakor hisztérikus lázként kitörő nacionalista érzelmek helyét ekkor már a fásultság és depresszió vette át. A vérontás kezdetén a Monarchia még Németország többé-kevésbé egyenrangú partnere lehetett, de Károly trónra lépésének idején ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A dualista állam helyzete alapvetően megingott, és fokozatosan Németország vontatmánya lett. Mire Károly lett a Legfelsőbb Hadúr, pusztán egy megtizedelt és meggyengült hadsereg irányítását láthatta el.

Károly uralkodása idején még négy nagyobb csatára, illetve hadjáratra került sor. 1917-ben zajlott a tizedik és tizenegyedik isonzói csata, amelyek volumenükben jelentősen meghaladták az előző kilencet. A Monarchia hősiiesen védekezett, de a Karszt poklában lassan felmorzsolódnak látszott a haderő az olasz presszió súlya alatt. Ellentámadásra volt szükség, amelyet Károly önerőből szeretett volna végrehajtani, de a németek ragaszkodtak ahhoz, hogy ők is erősítést küldjenek. Az október 23-án kezdődő tizenkettedik isonzói csata volt az első alkalom a folyó mentén, hogy a Monarchia támadott, és nem védekezett. A hadművelet utóbb caporettoi áttörésként vonult be a hadtörténetbe, és a teljes világégés egyik legnagyobb győzelmét jelentette a központi hatalmak számára: az olaszok vesztesége meghaladta a 800 ezer főt. A frontot csak jelentős angol–francia támogatással, mintegy 140 km-rel nyugatabbra, a Piave folyónál sikerült stabilizálni az antantnak.

Az olasz hadszíntéren került sor a Monarchia utolsó nagy offenzívájára 1918 júniusában, amely azonban néhány nap alatt kudarcot vallott. Az „éhségoffenzívának” is nevezett hadművelet 150 ezer fős veszteséggel járt, a nélkülözések közepette a katonák lerongyolódtak és éheztek. Egy átlagos katona súlya 50 kg körül volt a hiányos ellátás következtében.

1917 nyarán pedig a keleti front utolsó nagy összecsapására került sor (Kerenszkij-offenzíva). Károly vezetése alatt a Monarchia visszaverte az orosz támadást, és felszabadította az orosz megszállás által érintett kelet-galíciai, valamint bukovinai területeit.

Károly hadvezéri működésének mérlege így összességében nem tekinthető rossznak, még ha az olaszok 1918. október 24-i támadása végül meg is törte a dualista állam haderejét. A csapatok morális tartására azonban jellemző adat, hogy a súlyos nélkülözések ellenére is csak október 28-án sikerült az ellenségnek a front áttörése, a további ellenállás pedig a hátszági alakulatok lázadása miatt vált lehetetlenné.

Károly uralkodóként is gyakran látogatta a csapatokat, így továbbra is személyes benyomásai voltak a háborúról. Jellemző epizód például a 11. isonzói csatát követő eset: a harcok egyik központja a Monte San Gabriele-hegycsúcs volt, amelynek ormát 13 olasz dandár ostromolta, de a védők kitartottak a rendkívül heves harcokban. Károly nem sokkal a csata után megszemlélte a hegyet, és az ott látott borzalmak tovább erősítették pacifizmusát. A hegy egyik pontján, ahol egyszerre harminc embert aprított miszlikbe az ellenség telitalálata, a király egy rövid ima után, megrendülten ennyit mondott vezérkari főnökének, Arznak: „Ezért tovább senki nem

viselheti a felelősséget, befejezem a háborút. [...] A világ elég nagy hozzá, hogy a népek képesek legyenek egymást elviselni.”

A caporettói áttörést követően egy frontlátogatás kis híján Károly életét követelte: a király gépkocsija elakadt a megáradt Torrente Torre patakban, és Károlyt elsodorta az ár. A fiatal főparancsnokot kísérete csak ügyel-bajjal tudta kimenteni.

Az ismeretlen reformer

Károly uralkodásának legfontosabb jellemzője a változásra való nyitottsága, vagyis a reform volt. Követte ugyan Ferenc József konzervatív hagyományait, de mert változtatni is azokon. Sokszor hirtelen hozott meg fontos döntéseket, amiért a *der Plötzliche* (kb. a 'hirtelen') jelzővel illették. Adatainkból úgy tűnik, hogy világi értelemben jó királlyá válhatott volna, ha elég idő állt volna rendelkezésére. Ráadásul, mivel háború volt, az egyes hibák, rossz döntések súlya jóval nagyobbra nőtt, mint az békeidőben történt volna.

Károly két éves uralkodása során számos bátor reformintézkedést tett. Ezek közül a legfontosabbak:

1) SZOCIÁLIS REFORMOK

Károly szabályozta a házbérek maximális összegét, valamint a mai minimálbér fogalmához közelítő juttatást vezetett be. Lándzsát tört a nők bérének emelése mellett, amely a hadigazdaságban döntő fontosságú volt. Uralkodása idején létrehozta a világ első szociális minisztériumát. Magáról elnevezett üdülési programot indított, amelynek révén szegény gyermekek nyári táboroztatása vált lehetővé (ezt a programot folytatta 1919-ben a bolsevik rezsim, azt állítva, hogy ők találták ki).

Károly szociális érzékenységét – humanizmusa mellett – józan politikai megfontolások is táplálták, különös tekintettel az 1917. évi orosz forradalmakra. Különös gondot fordított a hadiözvegyek és -árvák ellátásának javítására, és maga kezdeményezte a világháború áldozatairól való méltó megemlékezést, amelynek keretében uralkodása kezdetén avatták fel az első hősi emlékműveket.

2) KATONAI REFORMOK

A király elrendelte a kikötözés, a botozás, a sötétzárka fegyelmi büntetések eltörlését. 1918 januárjában felvetette az önálló magyar nemzeti haderő létrehozásának szükségességét, amely mellett – József Ágost főhercegen kívül – csak két tábornok állt ki a Monarchia 25 fős tábornoki elitjéből. Ugyanebben az évben lehetővé tette a magyar nyelv használatát a katonai közigazgatásban, ahol ez nem jelentett nyelvi problémát. Jelentős személyi változásokat is eszközölt, menesztette Conradot, így lehetővé vált a hadvezetés egyfajta humanizálása is, amely csökkentette a veszte-

ségeket. A Monarchia 1916 novemberéig körülbelül egymillió katonai halottat veszített, a háború utolsó két évében – ehhez képest – „mindössze” 150 ezret.

Károly megtiltotta hátországi „civil” területek bombázását: ezt a döntését 1917. június 29-én hozta, miután a franciák szétbombázták a karlsruhe-i úrnapi körmenetet. A caporettoi áttörést követően külön megtiltotta Velence bombázását, amely pedig antant hadianyag-raktárként és főhadiszállásként is szolgált. A fronton ugyanakkor nem korlátozta az új fegyverek bevetését, így a harci gázok, a lángszóró alkalmazását sem.

A 12. isonzói csatát – Károly engedélyével – gázlövessel kezdték meg a központi hatalmak, minek következtében mintegy 6000 olasz katona szenvedett borzalmas halált. Igaz ugyanakkor, hogy a gáz bevetésének elsődleges célja a mesterséges köd létrehozása volt, valamint 1918-tól úgynevezett kombinációs gázt alkalmaztak: az első adag viszketést okozott, amely miatt a katonáknak le kellett venniük a gázmaszkot, és ezután lőtték ki a klórgáz-gránátokat, amelyek harcképtelenné tették a őket. A nyugati fronton alkalmazott mustárgáz bevetését ugyanakkor nem engedélyezte Károly.

3) POLITIKAI REFORMOK

Károly gyakorlatilag kicserélte a birodalom politikai vezetését. Ausztriában összesen négy miniszterelnököt nevezett ki, Magyarországon leváltotta Tiszát, amely abból a szempontból jó döntés volt, hogy így megkezdődhetett a választójogi reform kidolgozása, a szociális feszültségek enyhítése. Mindenképpen rossz döntésnek bizonyult viszont abból a szempontból, hogy Tisza volt Magyarország erős embere, akit nem tudtak mással pótolni. Károly legfontosabb döntése az 1918. október 16-án kiadott manifesztuma volt, amely szövetségi állammá alakította Ausztriát. Ezzel megreformálhatta volna a Monarchia egészét is, de az antant propagandája ekkor már érezte hatását, amely végül a dualista állam szétzúzásához vezetett.

Politikai döntéseiben Ferenc József konzervatív hagyományait követte. Szinte vakon bízott az arisztokratákban, és ha tehette, kerülte a polgári politikusok kinevezését. Magyarországon erre eklatáns példa volt gróf Esterházy Móric miniszterelnöki kinevezése, akit gyakorlatilag komolyabb politikai múlt nélkül emelt kormányfővé. Esterházy a korban szokatlanul fiatalon, 36 évesen kapta meg a kormányalakítási megbízást.

Miután azonban legtöbb *homo novusa* elégtelen teljesítményt nyújtott 1917-ben, Károly visszanyúlt az előző politikusi körhöz. Ennek révén nevezte ki Wekerle Sándort miniszterelnökké, illetve 1918-ban Burián István külügyminisztert is reaktíválta. 1918 januárjában az ausztriai munkássztrájkok idején komolyan fontolóra vette egy katonai kormány megalakítását, végül azonban letett erről a tervéről, leginkább attól tartva, hogy a hadsereg véres kézzel fogja fenntartani a rendet.

Fontos döntés volt részéről a politikai foglyok részére adott amnesztia, amely nagylelkűséget azonban nem értékelték a döntően nemzetiségi izgatók. Eklatáns

példa erre a cseh Kramar esete, vagy az olasz irredenta mozgalom patrónusa, az Endrici bíboros ellen indított eljárás leállítására. Az amnesztia kiadásának előkészítésébe csak feleségét vonta be; a bécsi német nagykövet jelentésében így háborgott: „A császár olykor kihagyta a döntésekből báró Arzot, ahogy gróf Czernin minisztert is, ahogy ez a hírhedt amnesztia kapcsán egészen világosan napvilágra jutott. Ennek személyesen is tanúja lehettem, amikor egy étkezésemre vettem részt, amit Czernin gróf a Bécsben tartózkodó Hindenburg tábornagy és Ludendorff tábornok tiszteletére adott. A fogadás alatt értesültünk az amnesztia híreről. [...] A beszélgetés érthető módon rögtön elakadt, de csak étkezés után tudtuk meg, mi is történt valójában, és mind Czernin, mind Arz látható módon le volt sújtva. Egyikük sem sejtette a császár szándékát, és érthető módon igen kellemetlenül fogadták, hogy egy ilyen fontos kérdésben még a vezérkari főnökkel sem egyeztetett.”

4) BÉKEKÖTÉS KEZDEMÉNYEZÉSE

Károly legfontosabb politikai tette az első világháború lezárásának kísérlete volt. 1916. december 12-én – hat nappal Bukarest elfoglalását követően – Károly kezdeményezésére a központi hatalmak békeajánlással fordultak az antanthoz, amely az akkori hadihelyzetnek megfelelő status quo alapján békét kínált. Az antant – döntően Franciaország elutasítása miatt – negatív választ küldött. Károly azonban további kísérleteket is tett. Kezére játszott, hogy feleségének fivérei a belga hadseregben szolgáltak, és az ő segítségükkel levelet juttatott el a franciáknak, amelyben ígéretet tett Belgium és Szerbia kiürítésére, valamint Elzász-Lotaringia Franciaországhoz való csatolására. E döntésébe feleségén kívül senkit sem vont be. A levél válasz nélkül maradt, de 1918 áprilisában Clemenceau kiszivárogtatta, hogy denuncálja Károlyt a németek előtt. A kirobbanó botrány lehetetlenné tette a további békekötési szándékok megvalósítását. Károlyon kívül egyetlen hadviselő fél se akarta lezárni a háborút a status quo alapján – hiába citálják sokszor Wilson 14 pontját, hiszen ezek magukban foglalták az ellenség birodalmainak potenciális felosztását. Érdemes azt is megjegyeznünk, hogy az első világháború politikai vezetői közül messze Károly rendelkezett a legtöbb tapasztalattal a háború valóságát érintően, hiszen ő ténylegesen az első vonalból látta a háborút.

ÖSSZEGEZVE

IV. Károly egyik legfőbb erőssége a szociális érzékenysége volt, amely mély humanizmusából és vallásosságából következett. Politikusként azonban sokszor váratlan döntéseket hozott, amelyek következményeit nem tudta pontosan felmérni. Számot kell azzal is vetnünk, nem valószínű, hogy lett volna olyan ember, aki képes lett volna megmenteni a birodalmat ugyanezen konstellációkban.

Bírálói közül az egyik, az általa leváltott – így sértett – Koerber osztrák miniszterelnök úgy jellemezte (akkoriban természetesen nem publikus módon): Károly

harmincéves királyként úgy néz ki, mint egy húszéves kadét, és úgy cselekszik, mint egy tízéves gyerek.

Egy uralkodó arcéle

Károly tehát fess, jóképű férfinak számított, környezete már főherceg korában kivételes karizmájáról számolt be. Vallásos életvétele kemény aszkézissel egészült ki: ennek jegyében családjával két hústalan napot is tartott – ezzel egyébként szolidaritást vállalt a birodalom lakosságával, amely kényszerűségből ugyanígy kellett, hogy cselekedjék az élelemhiány miatt. Mint említettük, Károly jó lovasnak számított, tudott gépkocsit is vezetni, emellett megtanították úszni is. Szívesen használta a fényképezőgépet, amelynek használatára a hadseregben tanították meg. Nagyon szerette a természetet, így számos gyalogtúrán is részt vett. Ferenc Józseffel ellentétben, nem ózdkodott a modern technikai vívmányok használatától. Különösen igaz volt ez a telefon esetében: számos fontos utasítást le sem írt, egyszerűen távbeszélőn közölte döntését – száz éve mindez hihetetlen újításnak számított. (Így történt ez Tisza leváltásának esetében, amikor Magyarországon éles visszhangot váltott ki a világháború idején, hogy gróf Tisza István miniszterelnököt is vonaton, távbeszélő útján szólította fel lemondásra.)

Az alattvalókkal is jóval közvetlenebbül tudott érintkezni, mint elődje, és a hadseregben belül is közvetlenebb parancsnoknak bizonyult. Károly érzékeny volt az egyes nemzetiségek problémáira; ennek egyik nevezetes esete volt a Debreceni Egyetem 1918. évi felavatása, ahol a cívisváros vezetése a császári himnusz (*Gott erhalte!*) eljátszásával igyekezett kedveskedni az uralkodónak, aki azonban felismerte az ebből fakadó „48-as” következményeket, és leállította a katonazenekar játékát.

Mozgó uralkodása során két év alatt a birodalom szinte minden szegletét felkereste Vorarlbergtől Bukovináig, Csehországtól Boszniáig. A vezérkar székhelyét a csehországi Teschenből a Bécs melletti Badenbe telepítette, és ha a császárvárosban tartózkodott, leggyakrabban a Bécstől délre fekvő Laxenburg kastélyában szállt meg.

A bukás

1918. november 3-án a Monarchia fegyverszünetet kötött az antanttal. Addigra azonban a dualista állam már – de facto – nem létezett, mivel a nemzeti tanácsok sorra kinyilvánították függetlenségüket.

A vég keserű leckét tartogatott az uralkodó számára, hiszen főparancsnokként neki kellett volna lezárnia a háborút. Egy elkeseredett és éjszakába nyúló, hosszas tárgyalást követően végül Arz vezérezredest nevezte ki főparancsnokká, akinek ebben a minőségében kellett megkötnie a fegyverszünetet. A király gyakorlatilag nem aludt ezekben a napokban, környezete igencsak aggódott érte, mivel borzasztó

lelki-testi állapotban volt. Károlyi Mihály egyenesen úgy vélte, hogy Károly öngyilkos lesz, de a magyar politikus ezúttal is tévedett.

Károly november 11-én lemondott ausztriai, november 13-án pedig magyarországi uralkodói jogairól. De *nem magáról a trónról!*

A magyar közjogi rendszer az *idoneitás* elvesztése (ha valaki szellemileg vagy testileg alkalmatlanná válik az uralkodásra; ez történt V. Ferdinánd esetében 1848 végén, bár ennek a szabadságharc közepette kevés gyakorlati következménye volt) kivételével nem is tette lehetővé a magyar király lemondását. Károly az ún. eckartsau-i nyilatkozatban a következőket deklarálta: „Trónra lépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet minél előbb a háború borzalmaitól megszabadítsam; amely háború keletkezésében semmi részem nem volt. Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet szabad fejlődésének, mely iránt változatlan szeretettől vagyok áthatva.

Ennél fogva minden részvételről az államügyek vitelében visszavonulok és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövődő államformáját megállapítja.”

A nyilatkozatról értesülve a korábban még Károly által kinevezett Károlyi Mihály, valamint a Magyar Nemzeti Tanács a *népköztársaság* kikiáltásáról döntött november 16-án. (Szabad György értelmezése során utóbb ezt köztársaságként kezeljük. Bár ez az álláspont sok szempontból támadható, mindazonáltal a jelenlegi szakmai-jogi konszenzus alapján ezt tekintjük az I. magyar köztársaságnak.)

Károly 1919. március 23-án arra kényszerült, hogy távozzék Ausztriából, ahol addig gyakorlatilag házi őrizetben tartották. Az uralkodó Svájcba távozott, ahol a Boden-tó mellett fekvő Wartegg-kastélyban élt.

Svájci exiliuma idején írták alá a saint-germaini, majd a trianoni békeszerződéseket, amelyek *de iure* is felosztották a Monarchiát, és szétszabdalták a (kelet)-közép-európai térséget. Ennek ellenére mind Ausztriában, mind Magyarországon, sőt az elcsatolt területeken is jelentős politikai bázisa maradt a királyhoz, de mindenképp a monarchikus államformához hű, ún. legitimistáknak. Ezen politikai csoport legerősebb frakciója Károly visszatérése mellett tört lándzsát: jóval kevesebben voltak az ún. szabad királyválasztók, akik az 1505. évi rákosi végzés alapján egy új, nemzeti király megválasztásában gondolkodtak.

A királykérdés így 1920 folyamán végig napirenden maradt hazánkban.

A király visszatér

1921. március 26-án visszatért a Magyar Királyságba IV. Károly király. Mivel a naptárban március 27-re esett húsvét, Károly első restaurációs kísérlete – a korabeli sajtó megnevezése nyomán – húsvéti királypuccsként híresült el, a későbbi események után pedig a korabeli közvélemény az ekkori történéseket első királypuccsként is emlegette. Paradox módon ezt a Horthy-korszakban született kifejezést az 1945

után hatalomra kerülő bolsevik rezsim is változtatás nélkül vette át: a királyellenesség végeredményben még e két gyökeresen szemben álló rendszer között is kapcsolatot jelentett.

Károly visszatérte a Horthy-korszak első komolyabb politikai válságát hozta el. Az 1919. évi Tanácsköztársaság összeomlását követően a Horthy Miklós nevével fémjelzett ellenforradalmi rendszer a gyűlölt népköztársasági államformát elvetette, és mivel az ország lakosságának jelentékeny része továbbra is királypártinak, legitimistának számított, a hazánk történelmében balvégzetű respublika nem lehetett megfelelő alternatíva.

A vezető politikusok közül olyan jelentős személyek számítottak királypártinak, mint gróf ifj. Andrassy Gyula, gróf Apponyi Albert, Beniczky Ödön, Rakovszky István, gróf Sigray Antal. A legitimisták politikai crédóját a *Magyar Királyság* című lap így foglalta össze 1919. november 24-én: „Rendet akarunk; a konszolidációnak a királyság a legbiztosabb garanciája [...] A döntés csak egy lehet; királyság. Föltétlenül számolni kell a magyar nemzet ama hangulatával, hogy a meggyűlölt köztársaság helyett visszatérjünk a monarchikus államrendre.”

A legitimisták pozíciói – követve a Magyar Királyság korábbi időszakaira is jellemző trendet – különösen a Dunántúl római katolikus lakossága körében számított erősnek. Károly visszatérési kísérletében az is fontos elemet jelentett, hogy sem az Ausztriával kötött saint-germaini-, sem a trianoni békediktátum nem mondta ki – *expressis verbis* – a Habsburg-dinasztia trónfosztását, jóllehet az Osztrák Köztársaság hamar *familia non gratá*vá nyilvánította a volt uralkodói családot, és – vagyonuk konfiskálása után – Károlynak 1919 márciusában el kellett hagynia az országot.

Magyarországon pedig az 1920. évi I. törvénycikk azt mondta ki, hogy „a királyi hatalom gyakorlása 1918. november 13-án megszűnt”, egyben lefektette a kormányzói jogkör alapjait. Horthy Miklós fővezért 1920. március 1-jén a magyar nemzetgyűlés kormányzóvá választotta.

Egy váratlan politikai manőver

Horthy és Károly között rendszeres levelezés folyt 1919–1921 folyamán. Horthy megnyilatkozásait a király pozitívan értékelte, sőt, azokban a restauráció egyik biztosítékát is látta. A trianoni békediktátum aláírása előtt, 1920 májusában Károly egyenesen így fogalmazott: „Kérem, hogy eddigi hűségével és odaadásával készítse elő visszatérésemet”.

Az altengernagy számos alkalommal definiálta magát legitimistaként, 1920 szeptemberében például így nyilatkozott Sigraynak: „Az arcomba köphetsz, ha egyszer valami más leszek, mint elkötelezett legitimista.” Horthy javára írható, hogy nem hitegette hamis illúziókkal az egykori Legfelsőbb Hadurat, mindig hangsúlyozta, hogy a restauráció pillanatnyilag nem aktuális, ám azt a külpolitikai helyzet kedvezőbbé válásával nem zárta ki. Ez a helyzet azonban a békediktátumok aláírása

után sem javult, mi több, Olaszország 1920 novemberében abban állapodott meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal, hogy a Habsburgok visszatérését minden módon megakadályozza.

Mindennek következtében 1921. március 27-én bombaként robbant a hír az országban, hogy Károly az előző nap este Szombathelyre érkezett. Visszaérkezéséről a király a legitimistákat sem értesítette, ráadásul inkognitóban Ausztrián is keresztül kellett utaznia, hogy két és fél év elteltével ismét magyar földre léphessen. A húsvéti időpont választása valószínű szimbolikus jelleggel is bírt a mélyen vallásos Károly számára, valamint az a szempont is szerepet játszhatott, hogy az uralkodó számíthatott arra: az ünnep miatt a kormány és hadsereg reakciója lassabb lesz, így kvázi kész helyzet állhat elő.

Mindazonáltal Horthyt nem érte teljesen váratlanul Károly lépése, hiszen a királyt – ahogy írtam – már korábban a „*der Plötzliche*” kétes értékű jelzővel illették. Most is hirtelennek tűnő stratégiai döntést hozott, és – ahogy ez korábban is történt – sok esetben kiszámíthatatlanná tette politikáját.

Károly március 24-én lépte át a francia–svájci határt, majd Bécsbe utazott, és innen érkezett a vasi székhelyre. Az ekkor éppen a vármegyében tartózkodó gróf Teleki Pál miniszterelnök 25-én hajnalban találkozott az uralkodóval, és – a külpolitikai helyzetre tekintettel – kérte, hogy azonnal térjen vissza Svájcba. Károly azonban kijelentette, hogy nem megy vissza az alpesi országba. A király – Teleki nyilatkozata ellenére – teljesen biztos volt abban, hogy Horthy át fogja adni neki a főhatalmat. A környezetében lévő legitimista politikusokat ezért arról faggatta, hogy az altengernagy hercegi címmel való felruházása, valamint a Habsburg Birodalom legnagyobb katonai kitüntetésének, a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjének átadása megfelelő jutalom lesz-e e neki a tetteért.

Károly és Horthy találkozója

Ezen előkészületek után, húsvét hajnalban a király gépkocsin Budapestre utazott, ahol a budai Várban szárnysegédei bejelentették a kormányzónál. A helyzetre jellemző, hogy Horthy egyik szárnysegéde, mivel egyszerűen azt hitte, hogy a vendéget bejelentő ezredesnek elment az esze, már a törzstiszt fogságba vételét fontolgatta.

A kezdeti bonyodalmak után végül mégis sor került Károly és Horthy találkozójára. A kormányzó emlékirataiban leírta, hogy a király a hatalom átadását kérte tőle, és a korábban említett jutalmak mellett a király felajánlotta neki a hercegi címet, amit a szegedi és az otrantrói előnévvel viselhetett volna, utalva 1919. évi érdemeire, valamint a Monarchia legnagyobb első világháborús tengeri győzelmére. Érdemes megjegyeznünk, hogy Károly egyből a legmagasabb főnemesi rangba emelte volna a baronátussal sem rendelkező Horthyt, és annak a kitüntetésnek az átadására is készült, amelyet a világháború folyamán egyedül Frigyes főherceg, valamint Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök kapott meg. Természetesen 1921-ben ezen aktusnak jóval kisebb súlya lett volna, mint például 1917-ben.

Horthy azonban elutasította Károly ajánlatát, és a restauráció külpolitikai következményeit hangoztatta. A kormányzó kétségtelenül igen kínos helyzetbe került, nem pusztán a király trónra lépésekor letett esküje miatt, hanem mert lényegében Károlynak köszönhette azt a befolyást, amely kormányzóvá választásához vezetett. A király léptette elő ugyanis előbb ellentengernaggyá, egyben az osztrák–magyar flotta főparancsnokává, majd a háború végén altengernaggyá. Horthy e magas beosztása révén válhatott az ellenforradalmi erők vezérévé.

A kormányzó felhívta a király figyelmét arra, hogy visszatérése az ország csehszlovák–román–délszláv megszálláshoz, mi több, a Magyar Királyság végéhez fog vezetni. Horthy érvei végül eredménnyel jártak, mivel a tárgyalást követően Károly visszatért Szombathelyre, ám április 5-ig nem hagyta el az ország területét. A kormányzó álláspontját már húsvéthétfőn visszaigazolta egy olasz–román dekrétum, amely Magyarországgal szembeni casus belliként nevezte meg azt a helyzetet, ha a Habsburg-ház valamely tagja elfoglalja a magyar trónt. Másnap Belgrád is csatlakozott ehhez a követeléshez, majd 30-án a csehszlovákok küldtek ultimátumot, amely Károly azonnali távozását követelve háborút helyezett kilátásba. A három antantbarát állam reakciója – bár némileg talán túlzónak tűnt – mégsem volt megalapozatlan: a későbbi kisantant államok joggal tarthattak az Osztrák–Magyar Monarchia alapkövét jelentő dinasztikus elv érvényesülésétől és megerősödésétől, amely ezen újonnan összetákoltt ál-nemzetállamok halálához vezethetett volna.

Károly döntésének mozgatórugóit a mai napig nem sikerült teljesen föltárni. A legvalószínűbb verzió, hogy Aristide Briand francia miniszterelnök biztatására kelt útra, aki egyértelműen az egyik legmérsékeltőbb francia politikusnak számított. Briandról köztudott volt, hogy szimpatizál Károllyal – különösen annak 1917. évi békekötési szándéka miatt –, és többször kritizálta a versailles-i békerendszert is. A király a francia elnök szerepére utalhatott, amikor tárgyalásuk során megemlítette Horthynak, hogy Párizsból kapott információk alapján úgy hitte, a megérkezését időszerűnek tartják és üdvözlik majd Magyarországon.

Károly távozásakor a következőket fogalmazta meg: „Visszatértem Magyarország áldott földjére, mert távol szeretett hazámtól, melyhez feloldhatatlan szent eskü és vérem szava köt, minden perc szenvedés rám nézve. Visszatértem, mert szentül meg vagyok győződve arról, hogy ezen súlyosan megpróbált ország csakis törvényes koronás király vezetése alatt tudja visszaszerezni teljes belső nyugalma és azon törvényes rendet, mely feltétele hazánk újbóli felvirágzásának.” Ezzel együtt Károly azt is kérte, hogy a nemzet támogassa Horthyt, aki „a nemzetgyűlés bizalma alapján jelenleg az államfő nehéz és súlyos felelősséggel való tisztét betölti”.

Az első királypuccs több drámai változást idézett elő: Teleki miniszterelnök első kormányának bukásához vezetett. Károly első visszatérési kísérlete során a gróf több ponton hibázott, ezért felajánlotta lemondását a kormányzónak, aki el is fogadta azt. Emellett felgyorsultak a csehszlovák–román–délszláv tárgyalások is, amelyek a kisantant létrejöttét eredményezték.

A második kísérlet

Károly első visszatérési kísérletéből tanulva, második alkalommal már alaposabb előkészület után igyekezett újra betölteni a trónt. 1921. október 20-án repülőgéppel Nyugat-Magyarországra érkezett, igen kalandos körülmények közepette. Az utat Zitával meg egy pilótával tette meg Károly: a repülés során kis híján felrobbant gépük, mivel szivárgott a benzin. További gondot jelentett, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű meleg ruha, miközben a gép utazómagassága 3500 méter volt. Szombathelyen a legitimista politikai körök támogatásával kormányt alakított és csapatokat szervezett.

Egységei október 23-án érték el Budaörs térségét, ahol kisebb ütközetre került sor a Horthyhoz hű reguláris csapatokkal, valamint a döntően egyetemistákból verbuvált milíciával. A kormányzóhoz hű csapatok számára komoly dilemmát jelentett a Károllyal való harc: hiszen trónra lépése idején minden katonának le kellett tennie az esküt a királyra, amely ezt a mondatot is tartalmazta: „Esküszünk, hogy Károly, Magyarország apostoli királya iránt [...] hűséggel és hódolattal viseltetünk”.

Miután azonban világossá vált, hogy a kormányzó fegyverrel is megvédi a fővárost, Károly visszavonult, mert nem akart további vérontást. Addigra ismét mozgásba lendült az antant diplomáciája, és Károlyt internálták a tihanyi apátságba. A helyzetet mi sem jellemzi jobban, mint Beneš október 23-i ultimátuma: „Károly Magyarországon való maradása számunkra casus bellit jelent. Ha nem marad Magyarországon akkor is a legnagyobb elszántsággal diplomáciai és katonai nyomást fogunk gyakorolni annak érdekében, hogy [...] külpolitikailag is leszámoljunk a Habsburgokkal”.

Károly ekkori lelkiállapotát mindennél jobban mutatja Tihanyban kiadott nyilatkozata: „A magyar kormány azon eljárása ellen, amellyel Engem a Nagykövettek Tanácsának határozata alapján az angol Duna-flottila parancsnokának kiszolgált, óvást emelek és tiltakozom, minthogy a magyar törvények értelmében mint magyarnak elvitathatatlan jogom van magyar területen tartózkodni. Károly.”

Az angolok kezdeményezése nyomán a királyt Madeira szigetére száműzték – lényegében a Napóleon esetében bevált receptet követték. A Nemzetgyűlés 1921 őszén a magyar történelemben harmadszor detronizálta a Habsburg-házat, egyben üresnek nyilvánította a trónt. Horthyék e döntését hevesen bírálták a legitimisták, de azt ők is elismerték, hogy jelentős antant nyomás állt e jogszabály háttérében, és reális veszélynek tűnt, hogy az országot egyszerűen lesöprik a térképről, valamint maradék területét is felosztják a kisantant államai között.

Forrásaink alapján az sem elképzelhetetlen, hogy a kisantant ügynökei hitették el Károly környezetével, van esély a restaurációra. Valódi céljuk Horthy hatalomból való kiütése is lehetett, hogy az ország visszatérjen a kisantant számára legkedvezőbb állapotba: a (nép)köztársasági káoszba.

IV. Károlynak azonban nem tartott sokáig a számkivetés, mivel 1922. április 1-jén meghalt influenzában. A Madeira szigetére száműzött uralkodó halála után a királyság még jó negyedszázadig fennállt, ám már csak megüresedett trónnal.

Az a villa, ahol Károly madeirai száműzetése idején tartózkodott, 2016 nyarán porig égett.

A király és a zsidóság

Károly személyének vizsgálata során megkerülhetetlen annak hangsúlyozása, hogy személyében a hazai zsidóság is egyik legfőbb patrónusát tisztelte. Bár a Kádár-korszak, majd pedig a III. köztársaság egyik neves történésze, Hajdu Tibor, igazságtalan módon, többször az antiszemita jelzővel illette a királyt, a korabeli források, visszaemlékezések pont ellentétes képet vázolnak fel számunkra. Hajdu vádjának legfőbb támaszát az adta, hogy mikor Károly kormányalakítással bízta meg Károlyi Mihályt 1918 október végén, az uralkodó megkérdezte tőle: „Hány zsidó miniszter lesz a kormányában?”

Kétségtelen az is, hogy az ekkori katolicizmusban sokszor jelen volt az antiszemitizmus, bár messze nem abban a formájában, ahogy ezt a mai balliberális körök láttatni szeretnék. Az első világháború idején kétségtelenül megerősödött az antiszemitizmus, döntően a galíciai zsidó menekültek, valamint a nagyiparosokkal, hadiszállítókkal szemben megfogalmazott – sokszor nem teljesen alap nélküli – vádak következményeképpen. Károly politikájában azonban ezek a folyamatok nem látszanak és nem is jelentkeztek, sőt mi több, 1917-ben Hazai Samu vezérezredest bízta meg a Monarchia összes utánpótlásának főnöki címével, aki asszimilált zsidó volt. Hazai így a háborús viszonyok között az egyik legfontosabb posztot töltötte be, amikor pont ezen a téren fogalmazódtak meg a legsúlyosabb vádak a zsidósággal szemben. Károly és a zsidóság jóval bonyolultabb és tisztázottabb kapcsolatát az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem által szervezett három konferencia is részletesen bemutatta 2014–2016 között.

Azt is tényként jelenthetjük ki, hogy a király regnálása idején elképzelhetetlen lett volna a zsidóság későbbi jogkorlátozása – önmagában azon humanizmus miatt, amely nem jellemezte a militarista és a világháborút közvetlen véres valóságában megtapasztaló Horthy-korszakbeli politikai elitet. Az is tény ugyanakkor, hogy Károly nem rendelkezett személyes tapasztalatokkal az 1918–19. évi népköztársasági, majd tanácsköztársasági időszakról, amelynek döntő szerepe lett a numerus clausus jogkorlátozó törvényének megalkotásában.

Boldogá avatási eljárás

Károlyt már életében sokan szentként tisztelték. A konzervatív politikai és társadalmi körök kezdettől fogva felismerték az uralkodó mély humanizmusát, amelynek egyes elemeit a korábbiakban mi is ismertettük. Már az 1920-as években imakörök szerveződtek a király személye köré, és bizonyos kultusza is kialakult. Ezt azonban a harmincas évek világa hamar elmosta, mi több, a nácik szemében szálka

volt a Habsburg-család, különösen Ottó, akinek ausztriai trónigénye veszélyeztethette az Anschlusst.

A Károly boldoggá avatásával kapcsolatos iratok nem nyilvánosak, a vatikáni Titkos Levéltárban vannak elhelyezve. Így csak a publikálásra került anyagokra, információkra szorítkozhatunk; nem tudjuk például, hogy az *advocatus diaboli* („az ördög ügyvédje” – azon információkat gyűjtő teológus, akinek az a feladata, hogy bemutassa: az adott személyt miért nem lehet boldoggá/szentté avatni) pontosan milyen anyagot állított össze Károllyal kapcsolatban.

Károly boldoggá avatásában kulcsszerepet játszott Szent II. János Pál pápa, akinek családja mélyen tisztelte az uralkodót: *Karol Wojtyła* éppen ezért is kapta keresztnévét 1920-ban. (A pápa szülővárosa, Wadowice 1918-ig a Monarchia része volt.)

Károlyt rövid uralkodása során többen illették a *békefejedelem* (Friedensfürst, princeps pacis) jelzővel. Ezt a bibliai hagyományra visszavezető képet sokszor alkalmazták uralkodók, pápák esetében, mégis az utolsó magyar király esetében igen jól védhető attribútumot jelentett, hiszen ez kiegészült az első magyar király által az *Intelmek*ben is megfogalmazott életelvvel, amely az uralkodó egyik legfontosabb kötelességévé a béke megőrzését és megtartását tette. Ám a háború erre a károlyi jelzőre is árnyékot vetett: az egyik osztrák–magyar tábornok, Edmund Glaise-Horstenau is feltette a kérdést: lehet-e az ember *egyszerre* békefejedelem és Legfelsőbb Hadúr?

Károly boldoggá avatása súlyos politikai feszültséget hordozott magában, hiszen például Ausztriában egészen 1962-ig érvényben volt az ún. Habsburgergesetz, vagyis hogy az egykori uralkodóház tagjai nem léphettek osztrák területre. Hazánktól eltérően Ausztriában nem 1848/49 miatt kárhozzátják leginkább a dinasztiát, hanem az első világháború miatt. A köztársasági Ausztria nemcsak Ferenc Józsefben, hanem Károlyban is háborús bűnöst látott, és ez a hagyomány ma is jellemzi az SPÖ, valamint a Zöldek mentalitását. A korábbiakban ismertetett tényekkel összhangban a boldoggá avatás komoly vitákat váltott ki a Monarchia más utódállamaiban, valamint Franciaországban is.

A legsúlyosabb kritika Károllyal szemben természetesen maga a háború volt. Jóllehet a világháború elindításában neki semmilyen része sem volt, továbbá törekedett annak lezárására is, tény, hogy saját személyes döntése volt a hadsereg-főparancsnokság átvétele. Ezzel magára vállalta a háború utolsó két évének emberi, anyagi és morális veszteségeit. További érdekes tény, hogy II. Miklós orosz cárt, aki szintén maga vezette seregeit 1915 nyara óta, az orosz ortodox egyház avatta szentté – döntő mértékben azért, mert a bolsevizmus áldozataként egyértelműen mártírnak tekinti a Romanov uralkodót és családját. A sors kegyetlen ironiája, hogy néhány hónapig – 1916. november végétől 1917. március 10-ig – úgy folyt a háború, hogy a két uralkodó egymás ellen harcolt.

Károly háborús szerepvállalásának kritikája tetemes politikai bírálatokkal is kiegészült. A liberális világképben ugyanis a Monarchia a mai napig a népek börtöne, egyben a klerikális reakció egyik legfőbb fészke is. Ezen szempont miatt a bol-

doggá avatási eljárás a napjainkat olyannyira jellemző ideológiai háború egyik csaterévé változott.

Az eljárást XII. Piusz nyitotta meg, még 1949-ben. Mint minden hasonló esetben, természetesen az Egyház részéről is markáns politikai szempontok merültek fel az eljárás elindításában: a pápa ugyanis ideológiai hadjáratot indított a kommunizmus, valamint a párhuzamosan terjedő ateizmus ellen. Károly személyében az akkori pápa mindenekelőtt a *katolikus politikus eszményképét* fedezte fel.

Annyit lehet tudni még a boldoggá avatással kapcsolatban, hogy Károly esetében igazoltak egy imameghallgatást, ez kiegészülve erényes, példaértékű életével, házasságával és humanizmusával, már elegendőnek bizonyult a cím megadásához. Erre 2004 őszén került sor: II. János Pál pápa ekkor avatott utoljára boldogokat és szenteket, hiszen 2005 tavaszán meghalt.

Érdekességképpen említem, hogy a Károlyval egy időben boldoggá avatottak között találjuk Katharina Emmerich nővért is, aki a 19. század folyamán misztikus jelenések egész sorát látta az Újszövetség idejéből, és különösen a Szűz Máriával kapcsolatos látomások révén vált ismertté. II. János Pál jól ismerve a magyar apostoli királyi cím mibenlétét, valamint Szent István 1038. évi felajánlását, tudatosan köthette össze ezt a két boldoggá avatást.

A szentté avatásnak azonban mára már súlyosabb feltételei vannak, és mivel Károly nem szenvedett vértanúhalált, csoda igazolása lenne szükséges. Mindazonáltal Zita boldoggá avatása is folyamatban van.

Károly liturgikus emléknapja – unortodox módon – nem halálozási, hanem házasságkötési napja, vagyis október 21. lett.

ADELMANN ISTVÁN: *Badacsony, I.*

KOVÁCS EMŐKE: A BALATON TÖRTÉNETI SÍKJAI A 19. SZÁZADBAN*

Fürdőkultúra, egészségkúrák, fürdőorvosok

A Balaton-menti fürdőkultúra fejlődése sajátos utat járt be. Ebben szerepet játszott a külföldi minták hatása, a tó sajátos helyzete és a környék gyógyerejű forrásai, gyógyvizei. Utaltunk már arra a tényre, hogy a tóban való rendszeres fürdőzés igazán az 1860-as években vette kezdetét, de a modern fürdőtelepek, fürdőházak csak a 19. század végére jöttek létre. Ezért nem is annyira a tó maga, hanem a környék látványosságai, a kikapcsolódás lehetőségei vonzották kezdetben az ide érkezőket, és a füredi savanyúvíz megléte ezért jelentett oly nagy lépéselőnyt Balatonfüred számára.

A vidék bővelkedik gyógyító erejű szénsavas forrásokban (ld. Hévíz, Kékkút), de akadt köztük olyan helyszín is, amelyik csak akkoriban, a 19. században – elsősorban a helyiek körében – örvendett nagy népszerűségnek. Oláh János útirajzában 1834-ben ezt jegyezte le a Zánkán található gyógyforrásról, amelyet a népnyelv Vérkútnak nevezett el: „egy orvosló erejű forrás ferdőházakkal, mely nyári napokon oly népesen látogatattik, kivált a köznéptől, mint a Füredi. Vize kesernyés és nem savanyú, a kút oldalait pedig és az árkot, mellyen vize elfoly, követtseivel együtt vérveresre festi, honnan vette Vérkút nevezetét is. Van itt a köznép számára egy nagy ferdőház, sok káddal és két különös ferdőházak 4 kádakkal. Ez a ferdő a kösvényeseknek, ütközött tagúaknak, tartós kólikában szenvedőknek igen használ.” (Oláh, 1834, 70.) A Vérkút megnevezés a vasoxidos vörös színre és a vérszegénységet – állítólagosan – gyógyító hatásra utalt. Kesernyés, gyógyító vizére az 1830-as években fürdőházat építettek, amely sokáig rangos gyógyfürdőként működött. Kösvényre, kólikára ajánlották leginkább, de ivókúráként alkalmazták étvágytalanság, gyengeség, vérszegénység ellen is. Ekkoriban felcser is működött a településen. A 19. század végére – mivel a helyet kevésbé karolták fel a korabeli befektetők – a vérkúti gyógy mód szinte teljesen megszűnt, s már csak ivóvízként használták. A zánkai Vérkút fejlődésének, fejlesztésének elmaradása jól példázza, milyen nagy szerepe volt a korszakban a földrajzi fekvésnek, a hely elérhetőségének vagy a későbbiekben a propagandának és a reklámoknak is.

Akad egy olyan helyszín is a tó partján, ahol a Balatonban való fürdést a korszak gyógy módjaival kombinálták. *Balatonalmádiban* a század végén megnyílt az a gyógyintézet, ahol a korszak divatos gyógy módjai, az orvostudomány és a természetgyógyászat ötvözésével komplett gyógy programot dolgoztak ki. Az Országos Kneipp Egyesület a Balaton mellett, Almádiban 1899-ben hívott életre egy sajátos intézetet. (A 19. században az egyik legnépszerűbb, természetes gyógy módokat egyesítő módszer az ún. Kneipp-kúra volt. Sebastian Kneipp [1821–1897] német papról kapta a nevét, aki a gyógyítás alapjaként a víz jótékony hatását nevezte meg, valamint a betegségek megelőzésére helyezte a hangsúlyt. Felhívta a figyelmet az egészséges életmód, a megfelelő vérkeringés fenntartására, amelynek biztosítását a nap-,

* A folytatásokban megjelenő tanulmány 2. része a Magyar Művészeti Akadémia ösztöndíjas programja keretében készült.

lég- és vízkúrák alkalmazásában látta, de előszeretettel használta a gyógynövénykúrákat is.)

Az országos sajtóban 1904-ben már így hirdették az intézményt: „Almádi az egyetlen fürdőhely Magyarországon, hol a természetes gyógymódokat alkalmazzák. Idegbetegek, csúzbajosok, gyöngetüdejű vagy gégebajosak, vérszegény nők és gyermekek itt feltétlen gyógyulást találnak. Van 102 kabinos nagy balatoni fürdőház, ugyanott férfi- s női napfürdő, két nagy, légsátortelep 25 nagy légsátorépülettel, a Remete-völgyben férfi- és női légfürdője. Massage, gyógytorna, villámfürdők. A vízparton a Worishofeninél nagyobb Kneipp-csarnok, födött sétánnyal, füves chausékkal. Lahman- s Kneipp-rendszerű étkezés.” (Az *Ujság*, 1904. július 7. 3.)

Az intézet igen szervezett módon és valóban a kneipp-i elvek mentén működött. A gyógyprogram több elemből állt. A légkúra során légsátrakat állítottak fel, amelyek éjszakázásra alkalmas, de tetején nyitott szobák voltak: „Az ilyen légsátor bútorzata egy vaságy, jó kettős derékaljjal, pokróctakaróval, éjjeli szekrény, mosdóasztal, asztal, 1-2 szék, tükör- és ruhaszekrény.” (EDVI, 1901, 19.) A légkúrához tartozott a testmozgás, a torna, a labdázás is. A napkúrát 10 és 14 óra között alkalmazták, s „erre a célra a Balaton víztükre felett emelt, felülről nyitott épületben meztelenül fekszik a napra, úgy, hogy csak feje van a nap sugaraitól védve.” (EDVI, 1901, 23.) A napfürdő után pokrócba göngyölték a testet, s a test izzasztása után ledörzsölés következett, majd a Balatonban történő úszást – a hullámok „erőművi hatását” – ajánlották, főként idült betegségek és gyulladások ellen. A légsátrakon és légfürdőhelyeken kívül szép parkokat és sétányokat létesítettek, valamint az étkezésre is külön gondot fordítottak. A vendégeknek az ún. „Lahmann rendszerű természetes gyógyétlapot” javasolták, amelyet Heinrich Lahmann (1860–1905) orvos diétás tanácsai alapján állítottak össze. Az étlap változatos és vitamindús volt, szerepelt rajta: spenót, tükörtojás, tökfőzelék, friss gyümölcs, aludttej, túró, húsfélések, édességek (pl. rétes, puding) egyaránt. Almádi az országos híré gyógymódok alkalmazása és a nagy vendéglétszám hatására hamarosan elnyerte a gyógyfürdői rangot. Az intézet 1924-ig működött, ekkor elbontották, és helyére épült a Pannónia étterem és szálloda, amely 1963-ig szolgálta a látogatókat.

Balatonalmádi gyógyintézetének említése kapcsán a forrásokban már többször felbukkant egy fürdőorvos, Lenkei Vilmos Dani (1867–1913), aki a gyógyközpontként működő Balatonalmádi első fürdőorvosa volt, emellett a Balaton gyógytényezőinek egyik legnagyobb kutatója, tanulmányozója. Nyaranta Almádban praktizált, év közben a fővárosban gyógyított. Német és magyar nyelvű szaklapokban sok írása jelent meg, füzet alakban publikált munkái a Balaton gyógyító hatásairól – légfürdőkről, napfürdőkről – szóltak. Az egyik első szószólója lett a Balaton gyógytényezőit propagálóknak, s ezáltal nemcsak orvosi, hanem idegenforgalmi szempontból is új műfajt teremtett. Mindennek hatására 1912-ben a Balatoni Szövetség felkérte a *Balaton mint gyógytényező* című mű megírására. Orvosi munkája mellett amatőr fotós volt, Almádiról készült képeslapjai 1900-ban sorozat formájában is napvilágot láttak.

De Lenkei nem az egyetlen a fürdőtelepülések orvosai sorában, aki a Balaton klímájának és vizének gyógyító vagy legalábbis roboráló erőt tulajdonított. Hasonló szerepet játszott Balatonfüred fürdőéletében Huray István (1828–1911) – nem mellesleg Jókai Mór sógora (Laborfalvi Róza nővérét, Laborfalvi Jozefát vette feleségül; amíg Jókaiék háza nem épült fel, többször laktak a fürdőorvosnál) –, aki 1876 és 1910 között Balatonfüred fürdőorvosi posztját töltötte be. Huray legnagyobb szerepe a fürdő modernizálásában (fedett folyosó építése, gyógyterem létesítése, parkosítás, a fürdőintézet megújítása) és a nyugat-európai gyógymódok (tejsavókúra, szőlőgyógymód) bevezetésében volt. Füreden több impozáns házat is építtetett.

Balatonfüred esetében mindenképpen meg kell említeni még Mangold Henrik (1828–1912) balneológus és – nem hivatalos – füredi fürdőorvos nevét, aki a Balaton kultuszának egyik kiemelkedő élharcosa volt. Tudományos kutatásaiban a Balaton és különféle gyógykúrák gyógyító hatásait vizsgálta, mellyel királyi tanácsosi és bécsi egyetemi doktori címet vívott ki magának. Az első volt azon orvosok sorában, akik savanyúvizes kúrát alkalmaztak az emésztőszervrendszeri betegségben szenvedőknél, valamint bevezette – a később sikertelennek bizonyult, de a korszakban divatos – ún. tejsavó-kúrát is. Tudományos kutatásait számos szaklapban megírta, de orvosi lapot is alapított, valamint tapasztalatait összegezte *Balaton-Füred gyógyhatásai és gyógyhelyi viszonyai* (1863) című, német nyelvű munkájában is. Német nyelvű műveivel az Osztrák–Magyar Monarchia németajkú lakossága számára ismertté tette az egyre fejlődő füredi fürdőt.

Mangold Henrik azon orvosok közé tartozott, akik nemcsak a savanyúvíz, hanem a Balaton gyógyhatásában is hittek, ezért a tó iszapjából gyógykenőcsöt és szappant is készíttetett. A Balaton vizének gyógyerejét mindvégig töretlenül hirdette, erről tanúskodik Blaha Lujza – kinek orvosa is volt Füreden – 1894-ben született naplóbejegyzése: „Mielőtt ezekről tennék említést, meg kell emlékezniem szinte régi jó barátomról, Mangold Henrik doktor fürdőorvosról, a Stefánia-udvar tulajdonosáról: ő már koránál fogva nem folytat orvosi praxist, de azért egész családjával az év legnagyobb részét Füreden tölti. Kedves meglepetésben részesített Flóra leánya, midőn egy alkalommal feljöttek téli tartózkodásra Budapestre: hozott nekem sással bekötött, két palack balatoni vizet. Nagyon megörültem figyelmének, e két palackot elhelyeztem pianínómra, s mindig jólesett, ha szememet e néhány csöpp balatoni vízen pihentethettem.” (BLAHA, 1920, 236–237.)

Siófok esetében is beszélhetünk a fürdőhelyet és a Balaton kedvező élettani hatását népszerűsítő orvosokról. Preysz Kornél (1859–1925) királyi közegészségügyi felügyelő, gyógyvízszakértő, balneológus és klimatológus nemcsak korának híres orvosdoktora volt, hanem 1890 táján részt vett a siófoki fürdőtelep megalapításában. A Siófok–Balatonfürdő Rt. tagjaként elsősorban a Balaton egészségre gyakorolt hatásának bizonyításával igyekezett felhívni a figyelmet a térségre. Mindemellett országos szinten is a magyar fürdőügy kiemelkedő alakjaként tartották számon: 1903-ban közegészségügyi főfelügyelő lett, szerkesztője volt az *Egészségügyi Közlönynek*, a *Balneológia Értesítőnek*, valamint a *Fürdőirodalmi és közegészségügyi könyvtárnak*.

Külföldi tanulmányútja során a tengeri fürdőkben, valamint klimatikus gyógyhelyeken végzett vizsgálatokat. Ezután írta meg a balatoni fürdőkről és azok hatásáról szóló munkáit.

1893-ban, *Siófok* címmel napvilágot látott – majd több nyelven is megjelent – munkája tulajdonképpen egy turistacsalogató kalauz. (PREYSZ, 1893. A munka több nyelven – franciául /*Les bains de Siófok sur le Lac Balaton. Leurs propriétés et leur emploi*, Zurich, é. n./, németül /*Bad Siófok am Plattensee. Seine Heilmittel und seine Heilwirkung*, Budapest, 1893./ és angolul /*Siófok as a watering place, and lake Balaton*, Budapest, 1894./ – is megjelent, a külföldi propaganda érdekében.) Széleskörű ismertetése a Balaton hidrológiai elemzését is tartalmazza: táblázatokban, statisztikákban mutatta be a Balatonban fellelhető ásványi anyagokat. Az egyike volt azoknak, akik azt a véleményt képviselték, hogy a Balaton vize gyógyvizekhez hasonlós. Munkáival nagyban hozzájárult a Balaton népszerűsítéséhez. Mint ismert orvos elsősorban egészségügyi érveket felhozva igyekezett minden gyógyulni és pihenni vágyót a tó partjára terelni, gyakori érvei közül az alábbi hozzuk példaként: „[...] a kinél kóros a véralkat, csökkent az életerő, kifáradt, vagy éppen kimerült az idegrendszer, szellemi foglalkozás, üzleti gondok s egyéb oknál fogva a nélkül mindez komolyabb bántalom alakjában már határozott alakot öltött volna. Fel kell említenem még azt is, hogy különösen nőkre, akik a nagyváros falai közt rossz levegőben töltik az év legnagyobb részét, akiknél a mozgás hiánya s egyéb kóros hatányok folytán elgyengült az idegrendszer, hiányos a vérképződés, a Balaton-fürdők kitűnő hatással vannak.” (PREYSZ, 1893, 26.)

Thanhoffer Lajos (1843–1909), korának híres anatómusa nemcsak mint egyetemi tanár és sebész, hanem az első magyar szövettan-könyv írójaként vált híressé. A számos címmel és ranggal kitüntetett – a német helyett magyar nyelven oktató – Thanhofferről szóló források azonban kevésbé térnek ki arra, hogy a kiváló orvosdoktor a Balaton elkötelezett rajongója is volt egyben. Nagy szerepet vállalt a 19. század végére igen nevéssé váló Siófok népszerűsítésében, 1897-ben villát is építtetett a parthoz közeli szakaszon. A historizáló stílusú, impozáns épület több korabeli fotó és képeslap központi illusztrációjává vált. Villája később Siófok történelmi jelentőségű épülete lett: Horthy Miklós kormányzó főhadiszállásaként szolgált 1919 augusztusában. 1945 után államosították, vállalati üdülő lett. Néhány éve a siófoki önkormányzat felújította, ezzel – a ma már vendégházként működő villa – méltán nyerte el az *Örökségünk, Somogyország kincse* címet.

Thanhoffer nemcsak neves nyári lakhelyével, hanem írásaiban is propagálta az általa igen szeretett tavat. Szerzője volt a balatoni fürdők kedvező hatásáról szóló kis füzetnek is, amelyet neves budapesti orvosok jegyeztek. Írásaiban legfőképpen arra hívta fel a figyelmet, hogy a Balaton és Siófok kedvezőbb adottságú, mint a külföldi, drága üdülőhelyek, ezzel is ösztönözve a pihenni vágyókat a balatoni nyaralásra.

Balatonföldvár vonatkozásában az országosan szintén igen ismert és elismert Korányi Frigyes (1828–1913) kell említenünk, kinek neve kapcsán leginkább a tuberkulózisos tüdőbetegség hatékony gyógyítását szokás megnevezni. Valóban ez a

híres orvosprofesszor legnagyobb orvosi eredménye, de a Balatonnal való kapcsolata is igen értékes és érdekes. Korányi Frigyes ugyanis a Széchényi-család háziorvosa is volt, és egyike azoknak, akik a családot a balatonföldvári fürdőtelep létrehozására ösztönözték. A neves orvos, főrendiházi tag, aki a tüdőbetegek gyógyítása mellett a hazai orvoscépzést is nagyban modernizálta, az elsők közt építtette meg Balatonföldvár egyik ékességét, azt a várszerű, neoromán stílusú villát, amely 1896-ban készült el, a neves építész, Bobula János tervei alapján. A neves professzor *Egy séta a Balaton partján* (1888) című írásában hitet tett a Balaton mellett, és a vidék fásításában látta a továbbfejlődés lehetőségét. Írásain – a szakmai érvek mellett – mindig átütő határtalan lokálpatriotizmusa is.

Szaplonczay Manó (1856–1916), Somogy vármegye egykori tisztifőorvosa neve már *Fonyód* és a Balaton népszerűsítése kapcsán említésre került, s valóban nem hagyható ki a Balaton-kultuszt megteremtő orvosok sorából. Nemcsak a tó nagy rajongója, hanem *Bélatelep* egyik megalapítója is volt egyben. Az egykori, marcali körorvos, aki nem melleleg, felépíttette marcali első kórházát, bevezette Somogyban a himlő, a diftéria és a veszettség elleni védőoltást, a tuberkulózisos betegek és az elmebajosok elkötelezett gyógyítója is volt. Nagyon kedvelte a Balaton levegőjét, szépségét, szeretett helye a Fonyód felett található, több holdas erdő volt.

Amikor gróf Zichy Béla, a fonyódi fürdőegyesület megalapítását (1894) követően eladta Szaplonczaynak a fonyódi Várhegyen fekvő erdőt, az elszánt tisztifőorvos azonnal szívügyévé tette e terület fejlesztését. Jómaga és barátai is gyönyörű villákat építtettek itt. Szaplonczay Manó élete utolsó heteit is a Balatonnál, villájában töltötte, végül szívbetegségben hunyt el Kaposváron, de sírja a fonyódi Várhegyi erdőben található, ahonnan örökké „szemlélheti” szeretett tavát.

A köztiszteletben álló, mindenki által kedvelt Szaplonczay több tanulmányt és összegzést is írt a Balatonról, elsősorban a déli partról. Írásai legtöbbször tükrözték nagyfokú elköteleződését szeretett vidékével: „A villák mind az erdőben fekszenek, igen csinosak, és mindannyiból elragadó kilátás nyílik az egész Balatonra és a szemben fekvő zalai hegycsoportozatra. Szemben van a vulkánikus erővel támadt gyönyörű bazalt hegyek legremekebb csoportja, Szigliget, Badacsony, a cukorsüveg formájú gulácsi hegy, Csobáncz, gyönyörű váromladékaival, az ábrahámi hegy, stb. Ha felmegyünk a kis, de különösen a nagy várhegytetőre, onnan oly elragadó kilátás nyílik, a melynek párja egész Európában nincs. Alattunk terül el és hullámszik pompás szín pompájában az óriási Balaton, szabad szemmel látjuk keleten a kenesei partokat, a melyek úgy fehérlenek, mint a kréta partok és látjuk nyugaton Keszthely városát, vagyis hosszában az egész Balatont. Szemben a remek szép formájú zalai hegyek, melyek völgyeibe elragadó kilátás nyílik. Kelet felé Boglár, Szőlősgyörök, Lengyeltóti vidéke gyönyörűen fásított útjaival és gazdaságaival, délfelé a hegy lábától kezdődőleg terül el az óriási, mintegy 60.000 holdat kitevő Balatonberek, a maga egyhangúságában és mégis nagyszerűségében. Zöld nádasával és millió vízi madarával oly nagyszerű kép, a melytől megválni alig lehet. Túl rajta látni Kéthely és Marczali vidékét. Nyugat felé látjuk a hegy lábánál kezdődő mintegy 8 kilométer

hosszú fenyvest, azontúl pedig a most létesülő szőlőtelepet. A hegy keleti lábánál van a kaposvár-fonyódi vasút csatlakozó állomása; itten fog épülni a hajó kikötő és itt lesz a posta és távirda állomás is. Nem az elfogultság mondatja velem, hanem meggyőződésem, hogy Fonyódból rövid néhány év alatt egy valóságos nyári város leszen, a melyre gyönyörű fekvése, remek szép erdeje, pompás, mindig élénken fodrozó vize, kitűnő, még a hegytetőt is borító homokja, elragadó kilátása és kitűnő összeköttetésénél fogva hivatva is van” (SZAPLONCZAY, 1896, 20–21.)

A balatoni gyógykúrák híre és a tó környékén tevékenykedő elhivatott fürdőorvosok, orvosok Balaton-kultuszt erősítő hitvallása, tevékenysége nagyban előre lendítette a térség ismertségét, kedveltségét és látogatottságát. Szerepük, fontosságuk, alapvetéseik kitörölhetetlen nyomokat hagytak a tó (kultúr)történetében.

Úszóversenyek, vitorlássport, tavi testkultúra

A tavi sportok motívumainak, híres alakjainak, versenyeinek megjelenése a különböző művészeti alkotásokban visszatérő elem. A tavi sportágak képviselőiből idővel regionálisan és országosan is kultikus figurák váltak. A Balaton esetében értelemszerűen a vitorlás- és az úszósport jelentett húzóerőt, de a színes tavi életnek köszönhetően a 19. század végére széles köre alakul ki a Nyugat-Európában és a fővárosban divatos sporttevékenységeknek.

A vitorlás- és az úszósport is a 19. század második harmadában vette kezdetét. Mária Terézia a 18. század végén, a *Ratio Educationis* rendeletében még tiltotta a tóban való fürdözést, amelynek következménye az lett, hogy a magyar honpolgárok nem tanultak meg úszni. Ezért keltett nagy feltűnést az „árvízi hajós”, a nagy reformpolitikus, Wesselényi Miklós (1796–1850), aki 1835-ben átúsztatta a tihanyi öblöt, a parton álló sokaság nagy döbbenetét kiváltva ezzel. A modern polgári úszósport megszületését a Balaton partján Szekrényessy Kálmán (1843–1923) nevéhez köthetjük, aki korának híres úszójaként 1880. augusztus 29-én Siófokról Balatonfüredre – több mint 10 kilométert megtéve – 6 óra 40 perc alatt tempózott át, s a tavat még több alkalommal átúsztatta.

A kalandos sorsú, neves nemesi családból származó Szekrényessy – aki orvos-tant és jogot hallgatott, majd önkéntes katona lett és a török hadseregben is szolgált – a Tihany–Balatonfüred–Tihany duplatávon 1879-ben teljesítette, de az igazi szenzáció 1880 augusztusában történt meg. A korabeli lapok szinte mindegyike szenzációs hírként közölte az eseményt: „A földolog az volt – úgy mond – hogy a víz ne legyen hidegebb 18 foknyinál, s erre kellett négy hétig várakoznia. Az úzás előtt megolajozta magát. A vízben a harmadik tempónál a baloldalon erős nyilallása támadt, mely egy egész óráig tartott; aztán a jobboldalra ment át, de végre egészen megszűnt, s csak ekkor kezdetett a valódi úszáshoz. Több csolnak kísérte Siófoktól. [...] Három óra körül érkeztek az úszó elé Füredről az első ladikok, s kezdtek feltűnni a vitorlás csolnakok. Mindig több és több csolnak jött, s a legszebben Andley Gosling angol

konzul és családja jött az úszó elé. A víz ismét hullámmá kezdett, mire a ladikok egy része visszasietett a partra. Meglehetősen erős hullámmá kezdett ért Szekrényessy a füredi partra, hol nagy sokaság várta és éljenezte. Huray és Engel orvosok azonnal gondjaik alá vették, megvizsgálták és semmi nyugtalanító jelt nem tapasztalván, miután Szekrényessy egy falat kenyeret evett, gyorsan felöltözködött, és sietett a partra, honnan aztán félórai pihenőre tért.” (A Balaton átúszása, Vasárnapi Ujság, 1880, 602.)

A balatoni úszósporthoz elindítója kétségtelenül Szekrényessy Kálmán volt, bár akadtak még meghatározó alakok az átúszók közt. Ilyen Balatoni Károly (1878–1945), aki rendszeresen nyert ezeken a versenyeken, megalapította a Balatonátúszók Egyesületét, s nevét is ezért változtatta meg Graflról (1899-ben) Balatonira. A Balaton-átúszás olyannyira hozzá kapcsolódott, hogy amikor 1905-ben nem adta be nevezését, az átúszás elmaradt, és csak két évtized múlva rendezték meg újból. Balatoni Károly sikeres sportpályát hagyott maga után, de a halála igen tragikus: 1945 márciusában a németek agyonlőtték. Balatoni Károlynak, aki Szekrényessy Kálmán mellett az egyik leghíresebb tó-átúszónk, sajnos nincs emléktáblája e vidéken, érdeemes lenne a 21. századi utódoknak méltóképp megemlékezni róla.

Az úszás mellett a vízipóló volt a másik, Balatonhoz igazán közelálló sportág, melyet a szintén kiváló úszó és sportember, bátyjával, Grafl Ödönnel közösen úztek. Az edzőtáborokra is javarészt a Balatonnál került sor. Porzsolts Gyula siófoki, ún. „indián táborában” 1895-ben a Grafl-fivérek olyan neves úszóbajnokkal edzettek együtt, mint Hajós Alfréd és Bauer Rudolf.

Az első vízipóló meccsre szintén a tónál került sor, Siófokon. A korabeli forrás így emlékezett meg erről a kiemelkedő sporttörténeti mérföldkőről: „Az angol tréner eleget tett a megbízatásnak, beküldte a labdát, amely a nyári délutánon belecso-bbant a „Csaszi” zöld vizébe. A fiatalok vidám rikoltozással fogadták. Érdekes játék, új szórakozás. Ez tetszett mindenkinek, aki ott volt és szép számmal jelentek meg. Ott volt a két Grafl-fivér. A szálás Ödön, meg a tömzsi, bikaerős Károly, a Balaton-átúszó, aki ekkor már a Balatoni nevet használta. Ott volt a nyurga, pompásan úszó, fiatal Halmay Zoltán, a fiatal, temperamentumos Kiss Géza, a robusztus Ónódy József, a herkulesi termetű Jónás István – a jelenlegi vízipólókapitány –, a két Haraszi-fivér: Kálmán és Lajos, Sugár Elemér, a lányosképű, fiatal Karkas Rezső meg többen mások is. A labdával mindjárt vidám játékba kezdtek, nagyokat dobtak, egymás fejéhez vagdosták, és csak úgy visszhangzott a nevetés egy-egy telitalálat után. Az első délután csak a játéké volt, de később Füzesséry Árpád, az angol sportlapokban olvasottak alapján kapukat csináltatott és megpróbált szabályok szerint játszani a vízipólólabdával. Kicsit hosszadalmasan tanultak meg a labdával bánni, és a vízipóló magyarországi premierjére csak két évvel később: 1899. július 30-án került a sor – Siófokon, ahol a Sió füzesei alatt játszott egymással a Magyar Úszó Egyesület két csapata és az első találkozás 1:1 arányban eldöntetlenül végződött. A MUE volt akkor a legnagyobb uszóegyesület, a MUE volt a vízipóló úttörője is és 1901 nyarán, ugyancsak Siófokon újra szembeállította két csapatát, hogy egymás között eldöntsék a klubbajnokságot.” (PÁNCZÉL, 1933.)

A 19. század első harmadában maga Széchenyi István volt az, aki Himfy nevű vitorlásával hajózott a tavon, de a tavi vitorlássport kezdetei az 1860-as évekre tehetőek. 1866-ban az a hír járta, hogy Erzsébet királynénak megmutatják majd a szép Balatonfüredet is. A látogatás végül – a porosz háború miatt – nem történt meg, ellenben a híresztelés nagy fejlesztéseket indított el a tó partján: köztük a vitorlássport kibontakozását hozta. A valódi áttörést az hozta meg, hogy az 1880-as években Andley Gosling – ahogy a Szekrényessyről szóló idézet is tanúsította –, angol főkonzul egyik kedvelt vidéke lett a Balaton, ezért *Királynő* nevű hajóját idehozatta szülőhazájából. Időközben Richard Young – Balatonfüreden letelepedett angol hajóépítő – elkészítette a *Mariska* nevű yachtot, így a professzionális vitorlások egyre szaporodtak a tavon.

1882-ben megrendezték az első vitorlásversenyt, melyen még csak három hajó vett részt: a *Királynő* (Szarvassy Sándoré), a *Mariska* (Esterházy Andoré) és a *Herczegnő* (Némethy Ernőé). Ez az első magyar vitorlásverseny egy korabeli tudósítás szerint: „oly nagymérvű érdeklődést keltett a vitorlázás nemes sportja iránt, hogy egymást érték a yacht-megrendelések Young Richárdnál, a kit e rá nézve kedvező körülmény arra képesített, hogy füredi hajógyárát jelentékenyen megnagyobbítsa és tökélyesítse.” (*Vadász és Versenylap*, 1884. december 18. 502.)

Mindezen előzmények hatására alakult meg 1884 februárjában a Balatoni Vitorlázó Egylet, amely valósággal felvirágoztatta a tavi vitorlássportot. Első, nagy sikerű vitorlásversenyét 1885 augusztusában tartotta, később nevét Stefánia Yacht Egyletre változtatta, majd kikötője és – Hauszmann Alajos egyleti tag terve szerint – klubháza is megépült. Richard Young hajóépítő füredi távozását követően Ratsey E. Mihály cowesi hajóépítő vette át az üzemet, és a korszak tehetős arisztokratái sorra gyártatták itt vitorlásaik: Esterházy Mihály *Alma*, Andrassy Géza *Álmom*, Károlyi László *Arám*, Andrassy Sándor *Fergeteg*, Esterházy Ferenc *Gardenia*, Nádasdy Ferenc *Miczi*, Ádám Károly ikonikus, *Kishamis* nevű yachtja készült el a balatoni hajógyárban.

Az egylet tagjainak száma a 19. század végére a 100 főt is elérte. A jeles tagok ebben az időszakban a vitorlássport felfuttatása mellett a Balatontavi Gőzhajózási Részvénytársaságot is megalapították, így ösztönözve az éppen hanyatlását élő tavi gőzhajózást, életben tartva ezáltal a tavi közlekedést és a vízi életet.

1892 neves év volt az egylet történetében, mert Stefánia főhercegnő Balatonfüredre látogatott. A jeles alkalomra regattát rendeztek, melyen Andrassy Géza *Álmom* nevű hajója győzött, amit – a későbbi kormányzó – nagybányai Horthy Miklós sorhajózászlós vezetett. Ezekben a napokban készült el a *Stefánia főhercegnő egy balatoni yachton* című fotográfia is. A jóhangulatú hercegnői látogatást 1896-ban egy hatnapos, ismételt vendégség követte, újbóli vitorlásversenyekkel, díszes és népes mulatságokkal.

Egy korabeli kiadvány így tekintett vissza az egylet tevékenységére: „A Stefánia-yacht-egyesület a Balaton-kultusz fejlesztésében igen előkelő szerepre hivatott. Megmutatta ezt már akkor, a midőn ezen egyesület vezetői teremtették meg a Ba-

latoni gőzhajózási társaságot s nemes lelkesedésükkel és áldozatkész közreműködésükkel követendő példát nyújtanak a Balatonvidék közvetlen érdekeltségének azon intézmények megalkotására, melyek hivatva lehetnének a Balatont a természet szépségei iránt érdeklődő és üdülni vágyó közönség ezreinek nemzetközi találkozó helyévé tenni.” (GONDA, 1899, 180.) Az egyesület tevékenysége nem korlátozódott a nyári szezonzokra, hiszen téli versenyeket is szerveztek: 1895-ben Ádám Károly szerezte be az első jégvitorlát, meghonosítva ezáltal a tavi jégvitorlázást is.

A Stefánia Yacht Egyesület nevét 1912-ben Magyar Királyi Yacht Clubra változtatták, s ezen a néven 1945-ig működött. A két világháború közti időszakban a nagyobb méretű yachtokat egyre inkább a kisebbek váltották fel, valamint a tó több településén – Balatonalmádi, Siófok, Földvár – további egyesületek, vízi sporttelepek alakultak. 1929-ben megalakult a Magyar Vitorlás Szövetség és a tavi vitorlássport kiemelkedő állomásaként tarthatjuk számon azt is, hogy 1933-ban Balatonfüreden már vitorlás Európa-bajnokságot tartottak, 1934-ben pedig megrendezték az első *Kékszalagot*. A második világháború idején a sporthajózás háttérbe szorult, a tavi hajóállomány nagy károkat szenvedett.

Az ismertetett vízi sportok mellett a tó mellett rendszeresen rendeztek ún. *galamblövészetet*. A galamblövészet – amely Angliában az 1700-as évektől ismert sportág volt – már gróf Széchenyi István is szerette volna Magyarországon divatba hozni, de az első versenyeket csak az 1860-as években indították el. Éljenjárónak számított a sportág propagálásában Balatonfüred, ahol 1863. július 13-án nyílt meg a galamblövőde, és az első versenyt is ekkor tartották meg. Galamblövő versenyeket később szerte a tó partján, több helyütt is tartottak: Keszthelyen, Siófokon, Földváron egyaránt vetélkedhettek a bátor és jól célzó versenyzők.

Siófok és Balatonföldvár nagyban jeleskedett a 20. század elején a különböző *atlétikai* versenyek szervezésében. 1896 augusztusában Siófokon a Balatonfürdő Részvénytársaság parkjában építették meg azt a versenyteret, ahol folyamatosan rendeztek megmérettetéseket. Siófokon rendszeressé váltak az atlétikai versenyek, de a sportélet akkor pezsdült fel igazán, amikor Fodor Károly, műegyetemi vívómeister – a *Nemzeti Sport* alapítója – 1905 nyarán megnyitotta később országos hírűvé vált sporttelepét, ahol atlétikai és vívóversenyeket, edzéseket tartottak. A sporttelep általában július elejétől várta a sportolni vágyókat. Fodor Károly személyesen tartotta vívóedzéseit, de a fürdőtelep sporteseményeit is koordinálta: „Siófok az egyetlen fürdőhely ma Magyarországon, mely teljesen felszerelt sportteleppel rendelkezik. Hatalmas vívócsarnok, teljesen felszerelt tornaberendezéssel, céllövőhely, ping-pong asztalok, 1/8 mértföldes atlétikai pálya, football-pálya, 7 kitűnő karban tartott uszoda állanak a fürdővendégek rendelkezésére. (...) Van a sporttelepnek külön tennisz- és atlétikai tréner és úszómestere is. Nem csoda, hogy ennyi vonzó erő mellett a főváros közönsége oly rendkívüli számmal keresi fel a kitűnő közlekedésű gyönyörű fürdőt.” (*Nemzeti Sport*, 1907. június 30. 5.)

A másik nagy sportközpontnak a 19. század végén Balatonföldvár számított, ahol a Széchenyi-család a nyári sportélet egyik ösztönzője és mecénása volt. 1898

augusztusában nyílt meg a Magyar Atlétikai Club balatonföldvári új klubháza, a Széchenyi Viktor által adományozott telken. A sporttelepen az ünnepélyes megnyitó alkalmából atlétikai versenyeket tartottak (kalapács-, diszkoszvetés, hármasugrás, handicap, síkfutás versenyszámokban).

Az első *tenisz*versenyeket – országos viszonylatban is – Balatonfüreden indították útjára az 1880-as években. Kezdetben zárt körben, a füredi Stefánia Yacht Egylet szervezésében rendezték az első megmérettetéseket. Az Egylet 1890. július 23-i versenyét Széchenyi Alice, Széchenyi István unokája nyerte. 1892-ben Rudolf trónörökös özvegye, Stefánia főhercegnő, míg 1891-ben és 1894-ben Pálffy Paulina, azaz Lincsi grófnő lett a győztes. Ezt az 1894-es versenyt nyilvánították később az első, hivatalos tenisz-versenynek. Ezen a Stefánia Egylet hat arisztokrata játékos küzdött meg egymással, valamint két polgári és egy női induló volt: gróf Esterházy Mihály, gróf Inkey Pál, gróf Zichy Kázmér, báró Bornemissza Gábor, báró Fiáth Miklós, Demény Károly, Staffer József mellett Pálffy Lincsi grófnő versengett. A döntőben – az erős fizikumú, angol edzővel, fedett pályákon gyakorló – Pálffy grófnő legyőzte Demény Károlyt. Az első országos lawn-tennis versenyről szinte minden újság tudósított: „Midőn 1894-ben a St. Y. C. B. Füreden az első országos lawn-tennis-versenyt rendezte, a kettősversenyjátékra Demény Károly, a Budai Torna Egylet tagja is jelentkezett. A verseny nagy küzdelem közt folyt. Sokan neveztek. A döntő játékra Pálffy Lincsi komtesz és Demény Károly maradtak. Kemény játék után Pálffy L. komtesz – a monarchia legjobb tennisezője – győzedelmeskedett.” (*Lawn tennis, Sport-Világ*, 1897. október 3. 7.)

A balatoni teniszsport következő, kiemelkedő központja Balatonföldvár lett, ahol Széchenyi Imre hatalmas Széchenyi-serleget adományozott a versenyek győztesének. Az 1900-ban alapított Széchenyi-vándordíj évről-évre egyre több versenyzőt vonzott. A földvári teniszversenyek 1904 nyaráig tartottak, majd 1905-ben a *Nemzeti Sport* siófoki székhellyel létrehozta a Balaton-bajnokságot. A mérkőzéseket Fodor Károly híres sporttelepén rendezték, különböző versenyszámokban (férfi egyes, női egyes, vegyespáros, gyermekverseny, ifjúsági egyes és ifjúsági páros verseny). A versenyek iránt a balatoni közönség nagy érdeklődést mutatott. A siófoki teniszversenyek hagyományteremtő és fontos eseményévé váltak a tavi sportéletnek.

A balatoni *lóversenysport* szintén szép történelmi gyökerekkel büszkélkedhet. Több településen is rendeztek versenyeket a 19–20. század fordulóján, kiemelkedett Keszthely, Földvár, Almádi, valamint az úrlovas versenyek egyik fő központjának tartott Siófok, ahonnan 1893 nyarán már így írt a hírlapi tudósító: „Szerencsés gondolata volt az úrlovasok szövetkezetének a Balaton mellékére vinni nemes sportjukat. Bizonyos, hogy ez a legszebb versenypálya a világon: korlátlan, széles zöld térség, szemben a napfényben ragyogó sávja a Balatonnak, a háttérben a kékellő zalai hegyek. És Siófok, kedvező fekvésénél fogva, közel Budapesthez, Füreddel szemben, maga is népes fürdőhely és közlekedési találkozó pontja három vármegyének, a Balaton mentén is a legjobban volt megválasztva lóversenyek tartására.” (*Lóverseny Siófokon, Budapesti Hírlap*, 1893. július 31. 3.)

A tavi lovassport másik nagy központja Keszthely volt, a Festeticsek fenékpusztai ménestelepe és a Georgikon színvonalas lovászképzése miatt. Festetics György fia, László nagy mecénása volt a hazai sportversenyeknek, Festetics (I.) Tasziló pedig Ferenc József főlovászmestere lett. A ménések fénykora a lovassport nagy rajongójának Festetics (II.) Taszilónak köszönhető. Külön érdekessége a Festeticsek lovassport szeretetének a következő leírás: „Különösen szerette (Festetics Tasziló) Willy Waugh tréner, aki évekig volt a grófnak magántrénere Keszthelyen és mikor tőlünk hazament Angliába és Newmarketben felépítette Balaton Lodge nevű házát a Keszthelyen töltött napok emlékére, nem egyszer látott newmarketi tréningtelepe a fenéki ménésben nevelt magyar telivéreket vendégül.” (*Festetics Tasziló herceg, a nagy sportsman, Nemzeti Újság*, 1933. május 21. 20.) A keszthelyi lóversenyek, lókiállítások sokáig kiemelkedő társas eseménynek számítottak a tó partján. Siófok és Keszthely mellett Balatonföldvár is hamar felzárkózott, és 1899-ben a mezei gazdák megtartották első lóversenyüket.

Hamarosan a *kerékpársport* is kibontakozott a tó vidékén. A Magyar Kerékpáros Szövetségnek a 19–20. század fordulóján már több versenye is balatoni településeket érintett. 1895-ben adott hírt arról a *Sport-Világ* című szaklap, hogy Balaton Kerékpáros Egylet néven új kerékpáros egyesület alakult meg Keszthelyen, amelynek a kerékpár-sport szeretetén kívül a Balaton népszerűsítése lett a legfőbb küldetése.

Az első versenyt 1896 júliusában tartották, 6,5 km-es háziverseny és 15 km-es országúti versenykategóriában. Ezt követte 1897 augusztusában a 183 kilométeres I. országos országúti nyílt kerékpárverseny, a Budapest–Keszthely távon. A másik balatoni verseny a Budapest–Siófok közti távon folyt. 1897 augusztusában rendezték meg először. S hogy miképpen zajlott egy korabeli, országos hírű kerékpárverseny, arról a *Sport-Világ* 1902-ben szemléletesen így írt: „A rendezés összes előmunkálatai megtörténtek. A közbeeső községek a kutyák fogvatartásának elrendelésére a verseny lefolyásának idejére felkértek. Fehérváron a vasút mellett frissítő állomás lesz. Útjelzőkről gondoskodva van. Figyelmeztetjük újból a versenyzőket, hogy szám nélkül senki sem indulhat. Számát mindenki a startnál nevezési lapjának bemutatása ellenében kapja, a mely a jobboldali nadrágszáron viselendő. Négy óraker minden versenyző a startnál legyen. Fehérváron az ellenőrző állomáson a versenyző lassan hajtson és mondja be a számát, Siófokon a célnál a szám a rendezőségnek a megérkezés után azonnal átadandó és a célvonalnál való áthaladás alkalmával a célbírónak hangosan bemondandó. Vasúti kedvezményes igazolványok a startnál lesznek kaphatók és a jegyváltásnál a nevezési lappal együtt felmutatandók. A versenyzők indulásának sorrendjét ismertető és az összes tudnivalókat felölelő programra 20 fillérért Plökl és Haasnál, Andrassy-út, a Kígyó téri trafikban és esetleg több más dohánytőzsdében kapható. A siófoki távversenynyel egybekötve a fürdőtelepen a Budapesti Ramblerek két csapata tartja football-mérkőzését.” (*A siófoki távverseny, Sport-Világ*, 1902. augusztus 3. 284.)

A sportversenyek áttekintése során megállapíthatjuk, hogy egyértelműen a viatorlás- és az úszósport jelentette a húzóerőt a tónál, s ezek váltak kultikus sportággá.

De a korabeli ábrázolásokon a fentebb felsorolt egyéb sportágak nagy része is feltűnik, ezért mindezek ismerete és ismertetése szintén indokolt és alátámasztja a térség széleskörű és színes fejlődéstörténetét.

Bálok, fürdői hétköznapiak, társas események

A Balaton fejlődéstörténetéhez hozzátartozik a társas élet formálódása, színesedése, kiterjedése az egész régióban. A 19. század végére, a 20. század elejére több helyütt kaszinók, a nyugati fürdőhelyek mintájára kurszalónok nyíltak, szépségversenyeket, bálakat, divatbemutatókat rendeztek.

Klasszikus példája a tavi társaseseményeknek a *füredi Anna-bál*, amelynek gyökerei a reformkorra nyúlnak vissza. A füredi Anna-bál kapcsán ide kívánczik annak a Szentgyörgyi Horváth családnak a bemutatása, akiknek nyári lakóhelye fontos találkozásoknak és egyéb társaseseményeknek is otthont adott. Szentgyörgyi Horváth Zsigmond (1737–1808) idején kezdődtek meg a család nagy építkezései: a budai Horváth-kert és a füredi Horváth-ház kivitelezése. A balatonfüredi, copf stílusú Horváth-ház 1795 és 1798 között épült meg, Trimel Ferenc tervei alapján. A Horváth-háznak 1801-ben már igen neves vendége akadt, József nádor személyében: „Olaszországból hazajövet a nádor a Festetics-féle híres Georgikont és a füredi fürdőintézetet kívánta megtekinteni. A fenség augusztus 23-án délután érkezett meg Keszthelyről a füredi gyógytérre, hol a Ferdinánd főhercegi ezred egy zászlóaljának tisztelgését fogadta s utána Horváth Zsigmond udvari tanácsos és Gludovátz kir. tanácsos nagy és szép házában szállt meg. Rövid pihenés után fogadta a nádor a jelenlévő tábornokok és törzstisztek, valamint az előkelő nemesség hódolatát, akiknek kíséretében és az itt alkalmazott Österreicher dr. kalauzolása mellett megtekintette az ásványvíz-kutakat, fürdőket és más nyilvános intézményeket.” (LUKÁCS Károly, *József nádor első látogatása Füreden. A Horváth-ház, Balatoni Szemle*, 1943. május, 321–322.)

Szentgyörgyi Horváth Zsigmond halálát követően a ház fiai kezelésébe került. Ekkoriban tartották meg az első Anna-bált, a reformkor kezdetekor, 1825-ben. Szentgyörgyi Horváth Fülöp-János (1777–1841) nejét Borsodi és Katymári Latinovits Annának hívták (1783–1862), innen eredhetett a bál elnevezése. Leányuk a Krisztina (1805–1827) nevet (teljes neve: Mária Krisztina Julianna Erzsébet Konstancia) viselte, de az utókor gyakran keverte a bál és a leány nevét.

A füredi Horváth-ház a magyar reformkor idején az ismert politikusok, közéleti személyek szálláshelye lett, mindaddig, amíg el nem készült a füredi Nagyvendéglő. A háznak – a házigazdák kiterjedt társadalmi kapcsolatainak köszönhetően – olyan neves vendégei voltak, mint Berzsenyi Dániel, Garay János, Vécsey Ernő, Noszlopy Gáspár, Vörösmarty Mihály, Wesselényi Miklós, Deák Ferenc. Sőt mi több, itt írta meg Kossuth Lajos 1842-ben azt a – a gőzhajózás elindítása kapcsán már idézett – híres fürdőlevelét, mely a füredi társadalmi és korabeli életnek egyik

kiváló történeti forrása lett. A füredi Horváth-ház 1834-ben egy tűzvészben – állítólag éppen az Anna-bálra való készülődés miatt – leégett, majd 1835-re már újraépült, és 105 szobás szállóként nyílt meg. 1838 júliusában ismét illusztris látogatót jegyeztek fel. József nádor fiával, Istvánnal szállt meg az impozáns épületben. Horváth Bálint 1848-ban megjelent leírásában így mutatta be az épületet: „A Horváth ház két emeletű, a tófelüli részen látszólag három emeletű, legnagyobb épület a gyógyhelyen, igen szép kilátás van belőle a déli, s keleti részekre, 105 szobával, melyek közül sok csinosan, s kényelmesen, mindannyi pedig tisztán butorozván; földszint lakik a házfelügyelő, ki a szobákat a vendégeknek kiadja; továbbá egy fűszer-, s egy divatáros bolttal.” (HORVÁTH, 1848, 22–23.)

1845-ben egy színes tudósítás látott napvilágot, amely részletesen leírta a balatonfüredi fürdővendégek mindennapjait. Mivel a Balatonban való fürdőzés ekkoriban még nem vált divattá, ezért az egyes fürdőhelyeknek színes programokat kellett biztosítani. A fürdői napok az ébresztőzenével kezdődtek, reggel hatkor, ezt követően a vendégek a savanyúkút forrásához siettek. Reggel kilenckor a sétatér elnémult, délután ötig. Ez idő alatt volt, aki a balatoni fürdőbe ment, akadtak, akik kávéházban üldögéltek vagy szobájukban pihentek. Délidőben a közéttermeket inkább a férfiak látogatták, s estefelé „[...] út a megváltás órája. Valahára öt óra tájon ismét megzendül a sétatéren a hang, a kefelközés s öltönyök rendbeszedésén átesvén, kesztyűt huzogatva férfi s nő, ide siet s a multság közakarattal – besötétülésig – ismételtetik. Ez időközben a fogatokat, kiknek van, egyszer-kétszer a sétatér körül megjárattják, hogy e nagy boldogságot minél többen irigyelhessék... Alkonyatig az itteni multságoknak minden faja végig próbáltatván, ekkor már a nő- s férfisereg vegyesen – tán hogy a fagyúvilágnál annál nagyobb bátorságban legyenek – a táncz- s egyúttal étterembe gyűl; – de szilárdul őrizkednek itt is az összeismerkedéstől és zenekisérettel pengetik a kés villát s kergetik az ekkor szinte örülésig zaklatott vastag krétájú pincéretket. 10 óra tájon a leürített asztalok némely része félrevándorolván, kezdődik az itt legtöbb gyönyört nyújtó multság. Táncra kerekedik kiki ismerősével... 12 óra felé vége az estélynek s a ki tud, az álom enyhe karjai közé borul.” (CSATÁRY Ottó, *Balaton-füred és tájéka, Életképek*, 1845, 8, 245.)

A multságok általában a fürdőtelepek kurszalonjaiban zajlottak. Központi helyszíneként tartották nyilván a fürdői zenepavilonokat is, ahol általában híres cigányzenekarok játszottak. Rosszabb idő esetén a közeli várakat, tanúhegyeket látogathatták meg a fürdővendégek, de kedvelt úticélnak számítottak már ekkoriban is a badacsonyi borospincék.

Nagy előrelépés volt, hogy 1831 júliusában Füreden megnyílt a Dunántúl első kőszínháza. A későbbiekben a nagyobb fürdőtelepeken – például Siófokon – nyári színházak működtek. A fürdői kulturált szórakozás irányadói az ún. vigalmi bizottságok lettek, amelyek neves tagjai programjavaslaikkal gondoskodtak a megfelelő szórakozási lehetőségekről. Az I. világháború éveit követően egyre szélesedett a tavi szórakozási formák tárháza. Sorra nyíltak a neves kaszinók, elsőként Balatonföldváron (1903), Füreden, majd Lellén is.

A szőlőtermesztés és borkészítés történeti motívumai, a filoxéra veszélye

A Balaton vidéke évszázados szőlőtermesztési hagyománnyal és kultúrával, valamint táji sajátosságokkal rendelkezik. A tavi szőlőhegyek élete számos, a vidékre hangsúlyosan jellemző motívumot megőrzött az évszázadok során.

A Balaton környékén az ún. hegyközségbe tömörült szőlőbirtokosoknak articulusai, azaz törvényei voltak, amelyek betartását a hegybíró vagy a hegymester szigorúan figyelte. A hegybíró feladata volt a szüret idejének kihirdetése is, amikor is megszólaltak a mozsárágyuk, a szőlőcsöszök pedig segélyriasztó puskájukkal jelezték a szüret kezdetét. A balatoni szüretnek központi helyszínei a gazdasági épületek, azaz a pincék és a prэшázak voltak. Építettek a tónál ún. boronapincéket, majd a 17–19. században kőpincéket. A paraszti kőpincék – melyek lehettek egy- és kétosztásúak – népies barokk és klasszicizáló jegyeket hordoztak, és a falusi lakóházak mintájára épültek.

De találhatók a tónál, elsősorban a bazalthegyeken (Badacsony, Szent György-hegy, Csobánc) nemesi borházak is, mint amilyen a badacsonyi Szegedy Róza-ház. Az egyszású (csak pince) és a kétszású (pince és prэшáz) épületeket a 18–19. században fokozatosan felváltották a háromszásúak, ahol a pince és a prэшáz mellé pihenőszobát építettek a „bebírók”, tehát elsősorban azok, akik nem helyi lakosként gondozták szőlőjüket.

A kétszintes prэшázak is megjelentek idővel: a felső szinten szoba, prэшáz vagy konyha kapott helyett, az alsó szinten a bolthajtásos prэшáz és pince állt. Ennek a kétszintes prэшáz típusnak egyik szép prototípusa az alsóörsi Török-ház, amely nagy valószínűséggel már a 15–16. században elkészült. A Balaton-felvidéki pincék típusát Eötvös Károly is megörökítette *az Utazás a Balaton körül* című művében: „Kétféle szőleje van. Pincés szőleje és darab szőleje. A pincés szőlő mindig út mellett, a darab szőlő a dűlők közt fekszik. Akinek szőleje az út mellé esik: az már oda pincét épít. A pince két részből áll. A belső pince kőboltozat. Ebben a boroshordók állanak. Asszonyoknak, idegeneknek, gyereknek, házi ebnek itt nincs mit keresni. Ide csak a gazda jár s felnőtt fia. Ritka még az a vendég is, még az a rokon is, aki ezt összejárhatja, s a hordókat megkopogtathatja. Tele hordó tompán szól, üres hordó harsány hangon kong... A külső pince födeles épület. Ebben áll a sajtó, a kád s az összes szüretelőszerszám. Itt van a katlan, kisasztal, néhány kisszék s a sütő- és főzőedények. Ide hívja be vendégeit; ide hozza ki a bort a belső pincéből, s itt kínálhatja jó szívvel, szeretettel, vidám orcával. Csak arra vigyáz, hogy ő maga is igyék annyit, mint egyik-egyik vendége.” (Eötvös Károly, *Utazás a Balaton körül*, <http://mek.oszk.hu/04900/04924/html/balaton0035.html>)

A Balaton keleti részén (Főkajár, Lepsény) és a déli parton (Kötcse, Szólád) löszbe vájt, szalmával keményre égetett talajú lyukpincéket építettek, míg a fában és kőben szegényebb, homokos talajú somogyi területeken (Balatonberény, Balatonkeresztúr, Buzsák) sár- és gombócfalú prэшázakat készítettek, nádtetővel. A Bala-

ton-felvidékre már a kőpincék jellemzőek, de akadt olyan déli parti pince is, ahova az északi partról vittek át kőalapanyagot (ld. Szőlőgyörök). A Balaton-melléki présházak, pincék változatos formavilágát sok néprajzkutató vizsgálta, összegezte, Vajkai Aurél néprajzkutató pedig tanulmányaiban és könyvében mutatta be részletesen a Balaton vidékének szőlőhegyi pincéit, présházait.

A tavi szőlőtermesztés felfutását azonban a 19. század második harmadában egy történelmi jelentőségű természeti katasztrófa törte meg. Ez pedig a szőlőgyökértetű, azaz a filoxéra megjelenése volt. A 19. század második harmadában jelent meg először Nyugat-Európában ez a kártevő. A filoxéra (*Phylloxera vastatrix*) tetű a szőlő gyökerein él, melynek hatására a szőlőtőke elszárad. Magyarországon Pancsován (1875-ben) kezdődött a pusztítása, majd közel tíz esztendeig veszélyeztette a hazai szőlőállományt. A tónál elsőként Balatonfőkajáron és Meszesgyörökön tapasztalhatták meg a kártékony rovar megjelenését. 1887-ben már ezt írta e vidékről a hírlapi tudósító: „A filoxéra, a szőlő-birtokosok réme, a bortermő vidékek átka itt van már mindenütt s az egész hegyvonal arculata kezd miatta átalakulni. A más-kor haragos-zöld szőlő sárgállik s az ezelőtt ölesre nyúlt tőkék arasznyivá törpülnek. Ahol egy-két év előtt a legzamatosabb s leggazdagabb gerezdek ragyogtak a napfényben: most árpa, rozs, vagy buzakévék állanak. Nagy darab földek vannak kiirtva s e messze terjedő, kitűnő fekvésű hegyvonalon néhány év múlva, már nem fognak szüretelni. Kenese körül három év alatt pusztította el e földalatti ellenség az összes szőlőket.” (*Az én saisonom. [Levelek Alsó-Eörsről], Fővárosi Lapok, 1887. augusztus 2. 1549.*)

Európai szinten a termőszőlők kétharmada megsemmisült, ezért gyorsan meg kellett hozni az óvintézkedéseket. De a korlátozások nem segítettek, csak a már megtámadott szőlőültetvények kiirtásával, vízzel történő elárasztásával vagy szénkénes gyérítésével tudtak úrrá lenni a problémán. Ezt követően kezdték el az ellenállóbb amerikai szőlőfajták telepítését. Magyarországon és a Balatonnál is ezek az intézkedések segítettek, bár a helyzetet nehezítette, hogy ebben az időszakban a magyar agrárium egyébként is válságidőszakát élte. Mindezek ellenére hazánkban is rövid idő alatt felismerték a filoxéra-vész súlyosságát. 1881-ben megkezdte a működését az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás, majd törvényi szabályozással igyekeztek a védekezésre és az új telepítésre rávenni a gazdákat, akiket nem kártalanítottak ugyan, de hatévnyi adómentességet kaptak. Az 1891-es törvény (I. tc.) újfent állami kedvezményeket biztosított az újratelepítőknek. Végül az 1896-ban megszületett törvény (V. tc.) hozta meg az igazi áttörést, amely kedvező hitelekkel adott lökést az újratelepítőknek.

A Balaton vidékén Zala és Veszprém megyében 52 000 holdnyi szőlőterületből közel egy évtized alatt 34 000 holdnyi szőlő pusztult el, ez az ültetvények 65%-át jelentette. A déli parton kisebb mértékű pusztulást regisztráltak, mert ott több volt a homokos termőterület, amelyben nem élt meg a gyökértetű. Évtizedek óta a szőlőtermesztéssel foglalkozó családok mentek tönkre, váltak földönfutóvá.

1891-ben Keöd József – egykori hajóskapitány és borász – beszámolója drámai képet festett e vidékről: „A filloxera vastatrix oly vehemens erővel végezte nálunk munkáját, hogy a jövő borévben már aligha tölt nálunk mustot hordóra valaki. Képzeltetni a megdöbbenést, mit ez a körülmény a tisztán bortermelésből élő lakosság-nál támaszt. A múlt év folyamán (1890) községünkben négyen dobták el maguktól erőszakosan az életet, öngyilkosokká, ketten fegyver által, ketten pedig kötél által. Három közülük fiatal, erőteljes, munkabíró családapa ezek pinzéikben vetettek véget életüknek, mely körülmény nagyon is feltűnően jellemzi kétségbeesésük okát. Most még csak a kezdetén vagyunk annak a nyomornak, mely kiszámíthatatlan és elképzeltetlen mérvben sújtja az egész Balaton mellékét. A népesség sűrű, gabonatermő földje pedig oly kevés, és ez a kevés is annyira soványan fizet, hogy ezen a vidéken még kenyér sem terem annyi, mennyi a lakosság felének elég lenne éven át. Míg ezelőtt csak 2-3 évvel is elragadóan szép Balaton mellékének zalai részén ma már Alsóörstől Kisörsig kopáran meredeznek a bortermő hegyek.” (KEÖD József, *B-Füred, Borászati Lapok*, 1891. február 7. 40.)

A megélhetésüktől, munkájuktól a természeti katasztrófa miatt megfosztott családok többsége napszámosként tengődött vagy az Amerikai Egyesült Államokba vándorolt ki. A kormányzati, összehangolt, megoldást jelentő lehetőségek hatására azonban viszonylag gyorsan rendeződni kezdtek a problémák. Ennek legfontosabb lépése a somogyi partok homoki szőlővel történő betelepítése volt. Így az északi parti szőlőművesek a déli parton kaphattak művelhető területet.

A somogyi homoki szőlők telepítésére gróf Festetics Tasziló engedte át nagy kiterjedésű legelőjét, amelyet 1891-ben már a szerződések megkötése után birtokba vettek a gazdálkodók. Így települtek át erre a részre az északi parti gazdák. A déli parti homoktelepítésért külön kormánybiztos felelt: gróf Széchenyi Imre, akit nagy tisztelet övezett elkötelezett munkája miatt. Feleségéről, Andrássy Máriáról nevezték el Mária-telepnek azt a részt, ahol az új szőlők telepítése megvalósult.

Természetesen a központi intézkedések mellett akadtak olyan helyi kezdeményezések is, amelyek sikerrel jártak a filoxéra elleni küzdelemben. A déli parton Szalay Imre volt az, aki az országos filoxéra-bizottság tagjaként küzdött a szőlőgyökértetű pusztítása ellen, és az elsők közt tartjuk számon, aki a balatonmelléki homokon szőlőt ültetett. Az északi parton pedig ott volt Virius Vince, aki hamar felismerte, hogy a tó környékén megjelenő filoxeravész nehezen megállítható: 1890-ben a tapolcai Filoxéra Ellen Védekező Egyesület – mely *Tapolcza és Vidéke* címmel tartalmaz lapot is indított – alapító tagja és tevékeny harcosa lett.

Mintaértékű szőlőtelepével példát statuált: a filoxéra ellen a szőlők újratelepítésével, új fajták bevezetésével, korszerű művelési módokkal lehet csak védekezni. 1899-ben még a franciaországi Montpellierbe is tanulmányutat tett, hogy elsajátítsa a modern szőlészeti eljárásokat. Lesencetomajon létrehozta azt a vincellériskolát, amelyben ingyen oktatta a vincelléreket. De hasonlóan értékes kezdeményezése volt Sáner János borásznak is, aki az egyik visszaemlékezés szerint: „Mikor 1890 év körül a filoxéra fellépett és a hazai szőlők kipusztultak, az oltást még itt nem ismerték. Egy

Sáner János nevű ember tanította meg az idevalókat a szőlőoltásra. Ez a Sáner János egyszerű pintérlegény volt. Kiment Franciaországba, és ott megtanulta az oltványozást és a modern szőlőművelést. Aztán hazajött és itt ügyes legényeket toborzott. Deszkából készítettett egy jókora oltóházat és betanította a népet. A szükséges vadvevesszőt eleinte Amerikából hozatták, de hamarosan létesültek részint magánbirtokokon, részint állami telepeken amerikai vadvevessző ültetvények. Ennek a vidéknek a részére Tapolcán, majd Balatonfüreden létesített az akkori kormány ilyen vadvevessző telepet, majd később Lovason is. Az úttörők egyike azonban ezen a vidéken Sáner János volt és ezért érdemes felemlíteni a nevét, mert nagy érdemeket szerzett a szőlőoltás terén. Különösen a kövesdiek tartották őt nagyra és községházukon sokáig kifüggesztve tartották arcképét.” (TÍMÁR József, *Békesség. Csopak község monográfiája*, Csopak, 1955, 27–28. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Helytörténeti Gyűjtemény, MS 036 /kézirat/)

A filoxeravész sok keserűséget és nehézséget okozott a Balaton vidékének, de a sikeres összefogásnak és az intézkedéseknek köszönhetően kilábalta a válságból. Az új szőlőfajták megjelenése mellett pedig azokon a helyeken, ahol kényszerűségből abba kellett hagyni a szőlő megművelését, új és szép üdülőhelyek születtek, így alakult ki Balatonalmádi, Révfülöp, Ábrámhegy, Gyenesdiás és Vonyarcvashegy is.

A balatoni szőlőhegyek, szüretrek a régi időkben nemcsak a szőlőtermelőket és a kíváncsi vendégeket vonzották, hanem a magyar írókat és költőket is. Sok-sok magyar alkotó lelt nyugalmat a tavi szőlőhegyek lankáin, a jó balatoni bort kortyolva számos alkotás szól e vidék természeti kincséről, a zamatos borról.

A balatoni halászat mint helyi érték

A Balaton vidékén a halászat ősidők óta megélhetési forrás, a 18. századtól már céhekbe szerveződtek a tavi halászok. Ezek a halászcéhek bérbbe vették az egyes vízszakaszokat, az egyes céheken belül ún. halászbokrokat alkottak. Az első szabályozás a balatoni halászat tekintetében 1873-ban született meg, amelyben lefektették a tavi céhes halászat alapvetéseit, legfőképpen a halászati szezon időtartamát. (*Somogy vármegye szabályrendelete a balatoni halászat ideiglenes rendezése tárgyában*, 111/1874. sz. Kaposvár, 1882.) 1900. január 1-jén pedig megalakult a Balatoni Halászati Részvénytársaság, amely ún. szövetkezeti rendszerré változtatta a korábbi kisé szabályozatlan bérlői rendszert. A tavi halászatnak sajátos eszközei és szókinccse alakult ki: a 19. század második harmadáig ún. bödönhajókat használtak, később csavargőzössel, vontatóhajókkal, csörlős hálóvontatóval halásztak.

A Balatonnak olyan őshonos haltípusai vannak, mint a fogas, a süllő és a ponty; alakjuk a Balaton mondakincsében is megjelenik (pl. fogaskirály). A balatoni halak, a halászat leghitelesebb és legrésztetesebb rögzítője és leírója Herman Ottó természettudós, ornitológus volt. *A magyar halászat* (1887) című könyvében rögzített megfigyelései a mai napig érdekfeszítők és helytállóak. Herman egyébiránt

nemcsak Magyarországon, de világszinten is híressé vált, amikor a millenniumi kiállításon (1896) a városligeti tavon mutatta be az őshalászat jellegzetességeit. Lényegében ezzel a tétivel a Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapjait is lerakta.

1900-ban a párizsi világkiállítás magyar pavilonjában debütált: itt az őshalászat mellett a magyar pásztoréletről is színes anyagot állított össze. Herman volt az is, aki a tó tradicionális gardahalászatának folyamatát részletesen rögzítette. A Balatonra jellemző halfajta az ún. garda, melynek halászata sajátos szokásává vált a tavi lakosságnak. Az ezüstös, nyúlánk, karcsú, kard alakú gardát hívták a Balaton heringhalának, kardoshalnak, kardkeszegnek, kardahalnak, szabóhalnak is. Kissé hasonlít az úgynevezett szélhajtó küszre, ezért néha gardaküszként is említik, de a szakértők könnyen megkülönböztetik őket. Átlagosan tizenöt-húsz centiméter nagyságúak, de a vezérgardák olykor elérik a harmincöt-negyven centimétert is. Halászatuk a Tihanyi-félsziget környékén évszázados múltú, és főként az őszi, Szent Márton-nap környéki vándorlásukhoz kötődik. A garda ugyanis eredetileg tengeri hal, amely itt rekedt a Balatonban, és időközben áttért az édesvízi életformára, de ősi vándorösztöne megmaradt. A kis halakkal, rovarokkal és planktonrákokkal táplálkozó vándorló gardák a víz lehülése miatt rajokba verődnek, ahogy a helyiek nevezik, „bandáznak”, és a Tihanyi-kút vidékére úsznak. Itt ugyanis a legmélyebb a tó, és itt a legerősebb a vízáramlás. Vándorlásuk sötétre színezi a zöldes Balatont.

A tihanyi gardahalászatnak összehangolt, hosszú idők alatt kialakított menete volt. Eredetileg az úgynevezett hegyen járók figyelték a magaslatokról – Akasztó, Nyársas-hegy, Ekhó, Dalvár-domb, Pusztatemplom, Sóspartok hegye, Gurbicsatető, Csúcs-hegy – a vizet. A haltekinthőhegyen járók integetéssel jelezték a vízen váró társaknak, a halászbokrokknak, hol érdemes kivetni a gardaoszlopra a hálót. A legszemléletesebben és legszínesebben Herman Ottó természettudós figyelte meg és írta le a balatoni gardahalászat minden lényeges lépését: „Ha valami, úgy a látott halra való halászat avatja a Balatont magyar tengerré, mert a halászat e módja szakasztott mása az észak tengerein folyó heringhalászatnak, avval a különbséggel, hogy amíg a heringhalász csülkőkön magasra hágva lesi a halak seregeit, a tihanyi hegyen járó őrhelyét a föld izzó keblének lehellete hányta föl kellő magasságra: hegyet készített lába alá.” (HERMAN Ottó, *A látott hal*, <https://mek.oszk.hu/03100/03104/html/mhk2b03.htm>)

A gardahalászat olyan rítussá vált az évszázadok során, amelyhez számos egyéb tevékenység, társas esemény kapcsolódott. A gardasütést a szőlőhegyen tartották, az úgynevezett likas pincéknél. A halak kibelezése, lepikkelyezése után a garda mindkét felét hetvenkétszer bevágták, majd jöhetett a só és a paprika. A korabeli képeken látszik: fanyársra húzták, és parázs felett ropogósra sütötték. Nemcsak fogyasztották, árusították is, a környék asszonyai más élelmiszerre cserélték, a halkezeskedők – a fisérek – pedig távolabbi vidékekre szállították. A helyiek a maradék halat akasztva és szárítva felfüstölték. A gardasütésről és annak módjáról Jókai Mór is megemlékezett: „A gardát csak cserepcsíkon lehet sütni. Egy szakácskönyv sem szól róla, hogy mi az a cserepcsíkon sütés. Megrakják a nagy tüzet künn a Balaton-par-

ton, egy szép, szabad tarlón, azt hagyják parázssá hamvadni; akkor minden egyes garda egy fanyársra felhúzva a máglya széléhez tűzetik a földbe, míg egész kör támad a parázshalom határán, és az eként felnyársaltak kísérteties süstörgéssel pirulnak ott körben, mikor az egyik felül megsült, a nyárs a másik oldalára csavartatik.” (JÓKAI Mór, *Utolsó napjai a fürdői idénynek, Az Űstökös*, 1873. szeptember 20. 446.)

A gardahalászat mellett a téli halászatnak alakult ki igen színes nyelvkincse, szokásrendszere és történeti vonatkozásai. A jeges, téli halászat ugyanis az egyik legnehezebb és legösszetettebb szezonális foglalkozásnak számított. Évszázados hagyományait a halászcsaládok utódaiknak is átörökítették. Lukács Károly, a balatoni halászat értő leírója így összegzett *A Balaton* című könyvében: „A jégi halászat csak akkor folytatható, ha a tó jege legalább 12–15 cm-t elért. Túlságosan vastag jég viszont, mint az 1929-es téli is, a lékvágások nehézsége miatt tesz meddő vesződéssé minden halászmunkát. A jégi halászás módja és eszközei ugyanazok most is, mint sok száz évvel ezelőtt, sőt, az ősi mesterszavak is (gemics, cibék, céla stb.) nagyjából használatban vannak még. A jég alatt 400 m-es hálót húznak több száz sor léken át előre és reggeltől estig 4–5 km-es tanyát is meghalásznak. Mivel a hideg vízben a halak sokkal lomhábbak és nagy csapatokba verődnek, egy-egy szerencsés hálózás néha 50–100 q-ás haltömeget is felszínre hoz.” (LUKÁCS Károly, *A Balaton*, Budapest, 1941, 73.)

A balatoni – téli – halászatnak, ahogy a fentebbi idézetből is kitűnik, sajátos kellékei, eszköztára és szakkifejezései voltak. E téli tevékenység alapkelléke a nagyméretű kerítőháló volt, amely lehetett akár 200–400 méter hosszúságú. A halászmester ún. tanyákat jelölt meg a jégen, ahol a halászatot megkezdték. Ekkor keletkeztek ezek az érdekes tanya-elnevezések: Jajtekerő, Bublanát, Kenyőföldes, Libadéllő, Aluttejes. A tanyák behatárolását követően az ún. jegellők fejszével vagy szakócéval léket vágtak, majd egy bedöntőlékkal beengedték a jeges víz alá a nagy hálót, egy vezérrúddal irányították a háló mozgását. Majd különböző, a halászathoz szükséges lékeket készítettek: sor-, sarok-, ajtó- és keresztvezőléknek nevezték. Még inkább nehezíthette a helyzetet, hogy a háló a víz alatt súlyosra fagyott, ezért a kiemeléshez ún. cibéket használtak. Ez egy olyan heveder volt, amelyről ólomgombokkal összefogott lánc lógott le, ezt vetették rá a nehéz, fagyott kötélre és ennek segítségével kezdték meg a kihúzást. Majd amikor már a halászok ott tartottak, hogy eljutottak az ún. kihúzólékhez, akkor először kihúzták a vezérrudat, legvégül a halászhalót. Ezt hívták markolásnak. Egy-egy markolás során akár 20 mázsa halat fogtak, de ehhez 100–200 likat, azaz léket is vágtak a jegellők.

A tavi jeges halászat látványos, de veszélyes foglalatosságnak számított. Már a 18–19. századi feljegyzésekben, visszaemlékezésekben több téli halászbalesetről olvashatunk. Az első ismertebb eset 1828-ban következett be, amikor is 18 alsóörsi halász talpa alatt – a Somogy felől érkező vihar közepette – összeroppant a jég, és a hullámsírban lelték halálukat. A balatonfőkajári halászokkal 1868-ban esett meg egy szintúgy tragikus történet: a halászlégények jégtorlasz alá szorultak, mivel menekülés helyett a gazdájuk parancsára a hálót próbálták megmenteni. De talán a legemlé-

kezetesebb az 1736-es vonyarci és győri halászigazgatás volt, ahol 46 halász maradt egy jégtáblán, és sodródott a Balaton belseje felé. 40-en élték túl a veszélyes helyzetet, melynek emlékére kápolnát – az ország egyetlen halászkápolnáját – is állítottak.

A halászigazgatások ellenére a téli, balatoni halászat fáradságos, de általában jóhangulatú tevékenységnek számított, és a zsákmányolt halak egy részének megfőzésével, megsütésével zárult. Az értékesnek számító pontyot, fogast le kellett adniuk, de a megmaradt keszgeből, apróhalakból ízletes halászelevet készítettek. A szabadon elkészített halételek mellett tüzet gyűjtöttek, szerényen ünnepelve a téli fogást. A téli halászat évszázados hagyományai sokáig éltek a tónál, mára már a tavi kultúr- és társadalomtörténet fontos fejezeteivé váltak.

A Balaton tudományos tanulmányozásának kezdetei

A fürdőkultúra kialakulásával, az egyre nagyobb térhasználattal, a vidék megismerésével együtt járt a 19. században a Balaton tudományos tanulmányozásának, feltérképezésének a kezdete is. Élénjáróvá ebben a munkában Lóczy Lajos, a világhírű geológus, a Balaton elhivatott kutatója vált. Lóczy Lajos mellett azonban a mára már kissé elfeledett kutatókkal, tudósokkal is érdemes foglalkozni. Egyikük Kitaibel Pál (1757–1817), aki a Magyar Királyság természetrajzának rögzítése során a Balaton környékének földtani, vízrajzi, kőzettani jellegzetességeit is leírta. Neki köszönhető – I. Festetics Györggyel együttműködve – a Georgikon botanikus kertjének növénytelepítése és számos értékes és ritka növényfaj meghonosítása.

A Balaton vidékén 1799 júniusában és augusztusában járt, részletes leírást adva utazásáról, melyet Vajkai Aurél néprajzkutató így összegzett: „A Balatont az akarattjai magas partnál pillantja meg először, itt szemébe ötlenek a jól megművelt szőlők, s megdicséri az akarattjai borokat, különösen a kenesei Csittény borát. Leírja a garda vonulásának az útját, s ezzel kapcsolatban a víz elszíneződését, amit a magasból a balatoni halászigazgatások megfigyeltek. Vörösberényben megtekintette a katolikus templom szép freskóit, a művész: Xaverius Pucher nevét is feljegyezte. Ugyancsak Berényben gótikus feliratú sírkövet talált, amiről ma már semmit sem tudunk. Érdekes, hogy a Fűzfői sarokban lévő, ma is meglévő mámai templomnál akkor még remetek tanyáztak. Jellemző, hogy a Pécsely környéki Zádorvárat is megemlíti, pedig ezt a szép fekvésű és kilátású romot napjainkban is kevesen ismerik. Feljegyzi az Aszófőn talált római urna feliratát, az itteni szép templomromot, nemkülönben Tihany látnivalóit, így többek közt a Barátlakásokat.” (VAJKAI Aurél, *Kitaibel Pál balatoni útinaplója, Veszprémi Napló*, 1967. július 8. 7.) Kitaibel mindemellett kiváló balneológus is volt, először írta le a Balaton vegytani jellegzetességeit, a kékkúti és az ábrahámhegyi savanyúvizek, a zánkai vérkút sajátosságait.

A kutatók közül nem annyira közismert Borbás Vince (1844–1905) neve, pedig őt a tó első ökológusaként tarthatjuk számon, ugyanis a Balaton és a Bakony flórájának egyik első leírója, bemutatója volt. A Balaton tanulmányozása közben

született meg elmélete a magyar növényvilág keletkezéséről, amely Ósmátra-elméletként vonult be a szakirodalomba. A Balaton tanulmányozásának fontosságát maga Borbás összegezte munkájának bevezető fejezetében: „A földkerekség tavai között alighanem a Balaton lesz az első, a melynek virágzó növényzete ily terjedelmesen van ismertetve. Magam más tó edényes növényzetének hasonló terjedelmű leírását nem ismerem. Svaicz florisztikai munkái a tavakról keveset közölnek. Besser a Bajkal-tóból csak 17 virágzó növényt említ. E florisztikai tanulmány a charafélékre, a növénygubacsokra, az összes edényes, virágzó és nemvirágzó növényzet kutatására, nemkülönb az általános növénygeografiai viszonyok tanulmányozására kiterjeszkedvén, munkánk három főrésze szakad. Az első rész ismerteti a Balatonnak és partmellékének általános növénygeografiáját, és pedig külön a tó vizéét a hínár biológiájával együtt, azután külön a partmellékéét. A második rész a Balaton-tó vizében és a partmelléken termő edényes növényeket rendszeresen foglalja össze. A harmadik rész, a Balatonmellék botanikai néprajza, a vidéken gyűjtött népies neveket tudományosan dolgozza fel.” (DEJTÉRI BORBÁS Vince, *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*, II. köt. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_BAKO_BalatonTudTanEredm_10/?pg=7&layout=s) Kiemelten foglalkozott a tavi hínárosodással s annak ökológiai problémáival. Keszthelyen emlékkő és dombozmű őrzi emlékét.

Lóczy Lajos nemcsak a tó egyik legnagyobb kutatója volt, hanem szerelmese is, Csopakon nyaralója is volt. Több szállal kötődött e vidékhez, bár Pozsonyban született és életének első szakában bejárta – Széchenyi Béla expedíciójának keretében – Kelet-Ázsia nagy részét. Kutatta a közép-ázsiai sivatagok geológiai eredetét, a hátsó-indiai hegyláncok geológiai felépítését. Miután hazatért, a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott, majd a Földrajzi Intézet geológusa lett. Az 1880-as évektől már a műegyetem földtani tanára, majd a budapesti tudományegyetem földrajz tanszékének oktatója. Sok díjjal és kitüntetéssel elismert tudós pályáján egyre feljebb jutott, végül a Földtani Intézet igazgatója, majd a Földrajzi Társaság elnöke lett.

Munkásságának kiemelkedő része a Balaton tudományos kutatása is, melynek fontosságát így összegezte 1913-ban: „Ha van vidék, amely megfigyelésre és aziránt való elmélkedésre ösztökél, hogy miként keletkezett, úgy a Balaton és távolabbi környéke az. Nagy síkságokkal környezve a kis és a nagy Magyar Alföld Keszthely-Tapolcza vidéki és Székesfehérvár-Mór-Kisbér közötti összeérésein közép-magasságú erdős hegység: a tágabb értelemben vett Bakony emelkedik, ennek tövében Közép-Európának legnagyobb tava nyúlik el.”

1891-ben hívta életre Lóczy azt a Balaton Bizottságot, amelynek küldetése lett a tó tudományos kutatása. Vizsgálatait, feltáró munkájuk eredményét a *Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című, nagyívű kiadványban összegezték, melyben Lóczy a tavi geológiai képződmények sajátosságait járta körbe. Lóczy alapvetése újszerűnek számított: elsősorban a viszonylagosan fiatal földtani képződményeket vette górcső alá. Kutatásait folytatta a Balaton-felvidéken és a Bakonyban is.

Lóczy Lajos idővel nemcsak a Balaton kutatója, hanem megrögzött rajongója

lett. 1892-ben vásárolta meg azt a nyaralót Csupakon, amelyhez néhány hold szőlő tartozott. Ez a nyaraló a későbbi években a kutatócsoportok lakhelyéül is szolgált. Cholnoky Jenő, Lóczy egyik hű kutatótársa így emlékezett a csopaki hangulatra: „Egész napi fáradtságos munka, hajózás vagy gyaloglás után este együtt ültünk a verandán. Lóczy a rossz világítás miatt már nem dolgozott, hanem végigfeküdt heverőszékén. Mi, fiatal tanítványai a diófa lombjai alól bámultuk az alattunk végignyúló Balatont, amint a Hold lassanként fölemelkedett, s csillogó aranyhidat vert a homályos vízen át. Belemerültünk a hangulat poézisébe, amikor egyszer csak megszólal Lóczy: »Urak, holnap a Torma-hegyre megyünk, jó lesz mindent előkészíteni.« Persze nem mozdultunk, hiszen oly ritka a pihenésnek ilyen kellemes órája. De Lóczy úgy vélte, hogy hasznos lesz jó példával előljárni, s elkezdett asztalán matatni, székeket tologatni. A jó hangulat helyreállítására nekem kellett tréfásan beavatkoznom: »De ugyan professzorom, ha fáradt és álmos vagy, parancsolj lefeküdni, mi, fiatalok még kibírunk egy kis ébrenléttel.« Ez aztán elevenbe vágott! Hogy ő fáradtabb, mint mi! Olyan már nincs! »Ugyan már, hogy gondolsz olyat, csak titeket akarlak kímélni!« Azzal végigfeküdt ismét a heverőszéken, s öt perc múlva már jóízűen horkolt, és álmodott ősvilági állatairól.” (CHOLNOKY Jenő, *Lóczy Lajos és Széchenyi Béla gróf gúnyos rajza, Földrajzi Közlemények*, 1920. 66.) A Himalája és a Balaton kutatója a balatonfüredi kórházban hunyt el, 1920 májusában. Sírja szimbolikus helyen áll: az arácsi temetőben egy vörös homokkő sírkő emlékmű látható, melyen egy kis üvegecske látszik, benne az a havasi gyopár, amelyet az Ázsia-kutató Stein Aurél küldött haza egykori, tiszteletreméltó elődjének. A Balaton mellett emléktáblák, utcák és a Tamás-hegy lábánál található barlang őrzi és hirdeti a világhírű geológus nevét és emlékét.

A Balaton tudományos tanulmányozásának 19. század végi kezdetei fontos állomást jelentenek a tó történetében, mert a tudományos írások megszületésével elkezdett kettéválni és elkülönülni a tóról, annak keletkezéséről, geológiájáról, környezetéről alkotott népi elképzelések, mondák, legendák sora a bizonyítható tudományos eredményektől.

Zárszó

Ahogy a fentebbiekben láthattuk, a 19. század rendkívül sokféle és sokrétű változást hozott a Balaton-vidék életében, történelmében. Az I. világháború más-más módon, de hatott e térségre is. Az I. világháború idején nem húzódott ugyan frontvonal a tónál, de mint háttérterület, a Balaton és vidéke is megszenvedte az első világhégest. Drágultak az élelmiszerek, bevezették a jegyrendszert, akadozott a vasúti ellátás. Sorra tértek haza a sebesült katonák és létesültek a katonakórházak: Siófokon, Balatonfüreden, Keszthelyen. Az önfeledt nyaralás helyett a helybeliek segélyeket gyűjtöttek, és várták a háború végét. 1915 júniusában így tudósított a *Budapesti Hírlap*: „Mig Füredre értem, fürdőzőknek, a víz hátán lebegő karcsú jaktoknak, a fűben kergetőző gyermeksergnek nyomát sem láttam. A villák zöld zsalui be vannak

zárva s hideg némaságukkal regélnek a nagy világfölfordulásról, melynek lehelete kell, hogy megborzolja e nyugodt víz hátát s mérsékelje máskor oly eleven életét is. Láttam katonavonatokot, bevonuló újoncokat s megtört sebesülteket. A háború elől nem lehet menekülni. Valószínű, hogy ennek hatása izgatta oly nyilvánvaló túlzásra képzeletemet, hogy lépten-nyomon megállapította: Halott víz lett a Balaton.” (*A Balaton háborús nyara, Budapesti Hírlap, 1915. június 27. 12.*)

Idővel a nyaralóközönség azonban elfogadta a helyzetet és nem mondott le a nyári kikapcsolódásról. A hotelek, szállók, éttermek működtek, a nyaralóvendégek és a hadikórházakban gyógyuló katonák megfértek egymás mellett a parti sétányokon: „Sok száz sebesültet ápolnak a balatoni fürdőkben: Balatonfüreden, Almádin és Boglárán. Balatonfüreden, a most átalakulóban lévő régi fürdőhelyen, ahol az elmúlt idők emlékei ölelkeznek a holnappal, a régi színházat rendezték be kórháznak. Az erdő közepén épült több mint 100 év előtt a színház és a Kisfaludyak, Jókai Mór és Blaha Lujza emlékét őrzi. Délelőttönként a színházból kiviszik a betegágyakat az árnyas fenyőerdőbe s egymás mellett pihenhetnek katonáink. Itt látogatja meg őket a kórház orvosparancsnoka, ide hozzák az ebédet, és akik akár mankón, botra támaszkodva vagy gyalogszerrel már menni tudnak, maguk mennek el a szénsavas vízforráshoz, hogy igyanak a forrás üdítő és gyógyító vizéből. Balatonfüreden meg is fürödhetnek, akár az uszodában, szabadban, vagy a szénsavas fürdőben, amely a szívbetegséget is gyógyítja. Sok a sebesültek között a katonatiszt. A Kisfaludy- és Jókai-gőzhajók állandóan a sebesültek rendelkezésére állanak s főlváltott csoportokban vehetik igénybe. Gyakran velük megy egy-két orosz és szerb katona is, akik úgy megszerették már magyar szenvedő társaikat, mintha azoktól soha megválni nem akarnának. A fürdőző közönség is dédelgeti a sebesülteket, akiknek gyógyulása a pompás levegőben, a víz hatása alatt gyorsabb, mint máshol és a frontra visszatérőket egymásután váltják föl az újonnan érkezők” – írta a *Pesti Napló* 1915 augusztusában. (*Sebesültek a Balaton partján, Pesti Napló, 1915. augusztus 17. 14.*)

A korabeli tudósításokból, híradásokból az tűnik ki, hogy az 1917-es és 1918-as évekre a tavi fürdők látogatottsága ismét növekedett, megjelentek a külföldi, elsősorban osztrák vendégek is. A későbbiekben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a bizonytalan belpolitikai helyzet – az őszirózsás forradalom, a proletárdiktatúra –, majd a trianoni békediktátum országra gyakorolt korlátozó hatásai egy időre visszavetették a Balaton vidékének turisztikai felfutását is.

A Balatont 1920 után az mentette meg, hogy a trianoni békediktátum eredményeként az ország elveszítette a tengerparti üdülőhelyeket és a magaslati turisztikai célpontokat is. Így a hazai gyógyfürdők mellett a Balaton maradt az egyik legfontosabb idegenforgalmi centrum. Ennek értelmében az 1920-as évek közepére – kormányzati koncepció mentén – megkezdődött a tó gazdasági, kulturális és tér-ségi fejlesztése. Az 1930-as évekre már a Balaton virágkoráról, a belföldi turizmus nagy fellendülésének időszakáról beszélhetünk.

Jelen tanulmányban azt igyekeztem bemutatni, miképpen vált a Balaton – mint földrajzi tér – kulturális-, társas térré, üdülőhellyé, és miképpen alakult ki

ezzel párhuzamosan a térség kultusza és egyben gazdasági, valamint mentális síkon történő felértékelődése, hogyan változott meg a Balatonnak mint természeti és kultúrtájnak az értéke, jelentősége, infrastruktúrája és egyes helyszínei. (A Balaton 19. századi művészi megformálásainak fejezeteit és a 20. század eseménytörténet folytatását a jövőbeni ösztöndíjas megbízás keretében folytatom és dolgozom majd fel.)

Bibliográfia

Levéltári és kéziratári források

TÓTH Lajos, *A balatoni kultúra fejlődéstörténete*, Magyar Nemzeti Levéltár VeML XIV. 28. 1-20.
 TÍMÁR József (1955), *Békesség. Csopak község monográfiája*, Csopak, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1955, Helytörténeti Gyűjtemény, MS 036.

Internetes források

www.arcanum.hu
 www.hungaricana.hu
 www.mek.oszk.hu
 www.net.jogtar.hu

Szakirodalom

A Balaton könyve: olvasókönyv mindazoknak, akik tavunkat még jobban szeretnék megismerni (2002), szerk. MONSPART Éva, Balatonfüred

A Balaton-kutatások fontosabb eredményei: 1999–2009 (2009), szerk. BÍRÓ Péter – BANCZEROWSKI Januszné, Budapest

A Balaton tudományos, művészeti és közéleti arcképcsarnoka (2007), szerk. HADNAGY Károly, Tihany

A Balatonvidék múltja és regevilága (1944), összeáll. KOVÁCS József, Budapest

ÁCS Anna – LICHTNECKERT András (2011), *A Széchenyi-Széchenyi család és Balatonfüred*, Balatonfüred

ANTALFFY Gyula (1984), *A reformkor Balatonja*, Budapest

Balatonalmádi és Vörösberény története (1995), szerk. KREDICS László – LICHTNECKERT András, Balatonalmádi

A Balatonról: Lóczy Lajos emlékére (2008), szerk. ANTAL Géza – TÓTH József – WILHELM Zoltán, Pécs

BARÓTI Dezső (1959), *A füredi Anna-bálok 1825–1959*, Veszprém

BLAHA Lujza (1920), *Életem naplója*, Budapest

BODROSSY Leó (2002), *A Balaton regénye: a Balaton és a Bakony-vidék kultúrtörténeti fejlődése*, Budapest

BÓSZÉ Sándor (1989), *A dél-balatoni fürdőgyesületek történetéből (1890–1944)*, In *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 20*, Kaposvár, 1989, 211–252.

BUZA Péter (1993), *Balatonfenyves*, Balatonfenyves

CSÉBY Géza (2017), *A keszthelyi Helikon*, Zalaegerszeg

CSIFFÁRY Gabriella (2004), *Régi magyar fürdővilág*, Budapest

CSOMA Zsigmond (2002), *A balatoni szőlők és borok évszázadai*, *Új Balaton*, 2002. szeptember 27–30.

EDVI Illés Sándor (1901), *Balatonalmádi*, Balatonalmádi

DORNYAI Béla (1942), *Széchenyi és a Balaton, Balatoni Kurír*, 1942. október 2. 1.

ÉGETŐ Melinda (2001), *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*, Budapest

EÖTVÖS Károly (2010), *Füredi anekdotafüzér*, szerk. KÁLLAI Szilárd, Veszprém

FESTETICS György *emlékkötet.* (1997), összeáll. PÉTERVÁRI András, Keszthely

GARAY János összes munkái, V. köt (1887), Budapest

GÁLÓS Rezső (1927), *A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében*, Budapest

ADELMANN ISTVÁN: *Szinkronrepülés*

ADELMANN ISTVÁN: *Badacsony, II.*

- GONDA Béla, *A magyar hajózás*, Budapest, 1899.
- HÉJJAS Pál – PUNK Ferenc (2010), *Gardália – garda, Tihany, Balaton: Gardahalászat a Balatonon, kalandozások a tihanyi halgasztronómiában*, Tihany
- Híres magyarok. Beszélgetések nemzetünk nagyjaival*, (2021), bev., magyarázó szövegek, vál., szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Budapest, Kossuth – SZEKRÉNYESSY Kálmán fejezet, 227–251.
- JALSOVICS Aladár (1878), *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*, Budapest
- HORVÁTH Bálint (1848), *A füredi-savanyúvíz s Balaton környéke*, Magyar-óvár
- HORVÁTH Imre (2011), *Balaton hajós almanach, 1846–2011*, Siófok
- HUDI József (1989), *A balaton-i fürdőkultúra a reformkorban*, In *Közlemények Zala megye közgyűjtésének kutatóiból 1988*, szerk. BILKEI Irén, Zalaegerszeg, 109–135.
- Jókai Mórnál, a füredi uradalomban* (2006), összeáll. PRAZNOVSZKY Mihály, Balatonfüred
- KATONA Csaba (2004), *Deák Ferenc és Balatonfüred*, Balatonfüred
- KATONA Csaba, *Füred és vendégei. Egy fürdőhely „társadalma” a múlt században*, *Füredi História*, 2001. december 14–23.
- KENEDY Ferenc (1993), *Siófok településtörténete*, Siófok
- KLEINDIN Hugó (2012), *A Balaton Yacht Club 25 éves története 1912–1937*, Veszprém
- KÓSA László (1999), *Füred a Monarchiában*, Budapest
- KOVÁCS Emőke (2002), *A Balaton a 19. század első felének magyar irodalmában*, *Somogy*, 2002. május–június, 220–234.
- KOVÁCS Emőke (2016), *Régi Balaton*, Budapest
- KOVÁCS Emőke (2019), *Balaton impressziók*, Budapest
- LIPTÁK Gábor (2004), *Aranyhíd: balaton-i mesék, mondák, történetek*, Balatonfüred – Veszprém
- LIPTÁK Gábor – ZÁKONYI Ferenc (1957), *A Balaton a magyar irodalomban*, Veszprém
- LUDWIG Emil – THALER Tamás (2009), *A Balaton-felvidék évszázadai: műemlék templomok, kolostorok, várak, kastélyok és parasztházak*, Budapest
- MANGOLD Henrik (1894), *Balatonfüredi emlék*, Budapest
- MÓRICZ Béla (1962), *Fonyóds környéke*, Budapest
- „Oh Füred, drága Helikon...” II.: *Balatonfüred az irodalomban (1711–2011)* (2011), vál., szerk. MATYIKÓ SEBESTYÉN József, Balatonfüred
- PETNEKI Áron (1982), *A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében*, In *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982*, Budapest
- PRAZNOVSZKY Mihály (2010), *Szindbád a Balaton partján*, Balatonfüred, 2010.
- PREYSZ Kornél (1893), *A Balaton fürdői azok hatása és használata*, Budapest
- PREYSZ Kornél (1893), *Siófok. Balaton-fürdő*, Budapest
- RÁCZ János (2010), *Halászat Balatonfüreden és környékén*, Balatonfüred
- SCHLEICHER Vera (2018), *Kultúrfürdő – Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Budapest
- SIMON Károly (2008), *A Széchenyi család és a Balaton*, Balatonfüred
- SIMON Károly (2007), *140 év: A Balatonfüredi Yacht Club története*, Balatonfüred
- SÓLYMOS Szilveszter (2003), *Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743–1949 között*, Tihany
- SZABÓ Tamás (2012), *Nagy Balaton-könyv*, Kecskemét
- SZAPLONCZAY Manó (1896), *A somogyi Balaton-part közséjei mint nyaraló és fürdőhelyek*, Kaposvár
- SZÉCHENYI István (1846), *A balaton-i gőzhajózás*, Pest
- SZEKRÉNYESSY Attila (2005), *A Balaton-átúszások története*, Budapest
- TOMKA Sándor (1928), *A Balaton és vidékéről*, Keszthely
- VAJKAI Aurél (1965), *Badacsony és környéke*, Budapest
- VAJKAI Aurél (1964), *Balatonmellék*, Budapest
- VÁTH János (1943), *Füred a szépirodalomban*, Szombathely
- ZÁKONYI Ferenc (1988), *Balatonfüred*, Veszprém
- ZÁKONYI Ferenc (1979), *Balatonmáriafürdő és környéke*, Balatonkeresztúr

Keresztury Dezső Balatonja kisszerkezetei tükrében

„...testvérvilág övez, nem mindig lágyan,
megdúltan is virágzó kert: hazám.”

(*Egy kibujdosottnak*)

Itt éltem igazán.

Tettem egyetmást, ami jó volt, bár hiábavaló.

Szerettek s űztek; tán a messzeségben
valahol több lett volna nyugalmam, bérem,
de itt volt a hazám.

(*Négy vers a hazáról; 4.*)

A 75 éves Keresztury Dezsővel Czigány György beszélgetett a győri Patikamúzeumban. A meghitt hangulatú író-olvasó találkozón az olvasók többek közt megtudhatták azt is, hogy a Zalaegerszegeen született költő, polihisztor mennyire fontosnak tartotta a szűkebb pátriához való ragaszkodást.

Keresztury Dezső a nemesgulácsi házukban (az Eőry-kúriában) a Balaton közvetlen közelében töltötte gyermekkorát és ifjúsága jó részét, így a tó szerelmese s a Balaton legnagyobb festőjének, Egry Józsefnek a barátja lett. Illyés Gyula szerint „A vidéki, aki a hazáról kezd beszélni, az előbb-utóbb a szülőföldre, a szűkebb pátriára lyukad ki: egy falura és legvégül egy udvarra, onnan a konyhán át egy kétablakos szobára, amelyben anyja nyelvét megtanulta. Vagyis öntudatlanul újra éli visszafelé egy szó történetét, ízleli az ősi pillanatot, amidőn a ház és haza egy dolgot jelentett. A hazám a házam tája, amely pillantásommal, ahogy növekszem, egyre bővül, széles gyűrűkben egyre távolabbi területekre terjed, mint a hullám a vízbe dobott kavics körül; világokat hódíthat, elérheti a csillagokat, – amikor a régi ház már örökre elmerült.”

S ha Keresztury Dezső verses ajánlásai között olyan impromptu-t keresek, amely hiánytalanul Illyés Gyula fenti prózájának velejét visszahangozza, azt hamar meglelem. Lakatos István számára a következőképpen dedikálta Keresztury a *Dunántúli hexametereket*:

Egy föld szült, egy tájban nőttünk fel, oda köt még
mindig a lélek mély gyökere, s ha kibontjuk a szárnyunk,
ott vár – sólymokat – újra leszállni a kezére a gazda:
szálljunk mégis messzi világra kíváncsian: így lesz
versünk jó magyar és messzi tekintve igaz.

A *Dunántúli hexameterek* költőjével is ez s így történt, se több, se kevesebb véle sem esett. A következő rögtönzést jegyezte be a Balatonfüredi Szívkórház emlékkönyvébe:

Egy világ öröme a Balaton: –
hányan megírták:
vendégek, tudósok, pacsirták,
nem keresem, nem számolom, –

mert nekem több, mint egy költői téma:
nem csak lelke szülőföldje e táj,
nem csak a történelem hordaléka,
tűnt Éden, hova szívem visszafáj...

Déry Tibornak pedig azt írta egyik dedikációjában, hogy:

Énnekem a szülőföld
lelke otthona...

A tűnt Éden a legigazabb tájék, ahol otthonérzettel élhattunk, de már nem élhetünk, hiszen az Édennek, a Paradicsomnak – ettől az, ami – törvényszerűen el kellett, el kell vésnie. Arra csak visszanézni vagy visszaemlékezni tudunk, így írja Keresztury Dezső is: az Éden az, ami visszafáj:

Szép a régi táj,
ha vissza fáj
felé a szív:
nézz a jövő felé,
kik jönnek, azoké
legyen a szép, szelíd
vidék, míg ép!
(Lipták Gáboréknak)

Megfoghatatlanul, kéken lebegő tájban létezik tovább a szelíd édeni táj, akár a Körmeny Józsefnek rögtönzött miniatűr költeményére, akár válogatott verseinek kötetében a *Zöld-kék* című opuszára lapozunk rá:

Hegyek, vizek, mezők, felhők az égen,
fényesebbek, mint a tündérmesében,
ha érett szívvel nézünk vissza rája,
kék a Dunántúl, ifjúságunk tája.
Mi igazán élt, évek el nem ássák...

Zöld az ég és zöld a föld és zöld a tó
és zöld a levegő és zöld a szél, a nád,
zöld-kék a fény, az árnyék, kék az áradó
hús pára, zöld, tavaszi zöld a zöld világ.
Kéken lebeg a Szent György-hegy, a Badacsony...
álom messzibe vész fehér házak sora
a láthatáron, mindent kék egébe von
az érett tavasz; dúsabb nem lehet soha.

Legfeljebb mint az álomkép, a látomás,
az emlék, honvágy, ifjuságunk tűnt honát
őrző és fel-felvillantó tündérvarázs.
örökzöld, élő alkotás, kék-tiszta vágy.

Az Édenkert közepén mindig is ott állt egy fa, Ádám és Éva fácskája. A költő egy alkalommal önmagát szintén fának láttatta barátja, Csorba Győző előtt:

Köszöni a szép költeményt
egy zalai gesztenyefa.

A nemesgulácsi édenkertet (nota bene: Zala vármegyéhez tartozott e falu!) akkor vesztette el Keresztury Dezső, amikor édesanyja egy esős szüreti napon megbántotta a fiatal feleségét. Többet a költő és a zongoraművésznő nem ide utazott már haza, inkább Balatonboglárt választották nyaralásuk színhelyül, s nem a zalai, hanem a somogyi parton. (Seiber Mária családjának volt boglári nyaralója, az abban töltött napok emléke villan fel a *Dunántúli hexameterek* XV. versében. Keresztury onnan a szülőföldjére látott, s igazolta a tréfás mondást: Somogyból nézve a legszebb Zala!) A kiűzetés és a visszavágyás érzéseit egyszerre megélő költő az ellentét legszebb föloldásáig a *Parton* című versében jutott el:

Aki elment is, itt marad:
érett gyümölcs a fárul,
úgy hull, hogy folytatásul
kijelölt álca csak
akarja, nem akarja,
tovább él, mint mit a magba
zár valami hatalmasabb...

Keresztury Dezső számára mindig ihlető látvánnyal szolgált a Balaton, versírásra készítette a költőt a táj, valahányszor a tó partjára érkezett. Egyforma ott-honérzettel mozgott minden évszakban Balatonfüredtől egészen a Kis-Balatonig. Költeményeiből a legapróbb kompozíciók is teljes pannót tárnak elénk: egy-egy kisszerkezete a japáni haikukra emlékeztet, de nem állt távol tőle a kisebb dalok világa sem. Álljanak itt előbb a tavaszi, aztán az őszi verssorok:

Az üvöltő szelek
iszapbarázdák
torlódásába szántják
a mocsári, sekély vizet.
(A Balaton tavasszal)

Száll a madár,
nincs nyugosvása;
az ég akár
kék pengék villanása.

Duzzad a felhő,
lucskos, lomha;
a hegy derengő
árny, szétomolva.

Hullám feccsen,
ontja a bukó nap
mérhetetlen
illatát a tónak.
(*Koratavas*)

Az ég hömpölygő ólom,
éjsötét tintaóceán,
a lucskos láthatáron
nincs villám gyors villám után,
csak a víz ragyog kopáran,
fénylik acéltükör simán;
elállt a szél, a fákon
sóhajtan hűvös magány.
(*Vihar után*)

Búcsúzva is szép a komp,
a kikötő;
elnémult a kolomp,
egyetlen sirály
se jár,
s lábujjhegyen
megyen
halk szél szárnyán az idő.
(*Magányos komp*)

Ezek közé a gyűszűnyi versek között olyan miniatűr dalok is vannak, amelyek nem pusztán a táj szépségének leírását adják, nem is csupán filozofikus esszenciákat tartalmaznak, de felelősen igen komoly, a társadalom számára fontos figyelmeztetéseket tartalmaznak. Keresztury Dezső az ökológia bombát rejtő Kis-balatoni térség veszélyeztettségére int:

Ó
civilizáció!
Megszabályoztad
a Zalát,
gátak közt hozhat
iszapot, minden rosszat, –
nincs hol lerakja sarát.
(A Zala torkolatánál)

A kis Lied hét sora másról sem szól, mint hogy az ember le akarta igazni, járomba fogni a természetet. A voluntarista gazdaságpolitika nem csak a folyókat szabályozta, de a Zala árterében egészen 1977-ig óriási károkat okozott. A 19. századtól egyre inkább fölösleges mocsárvilágnak gondolták a Kis-Balatont, nem törődve annak flórájával és faunájával, no meg a nagy Balatonra gyakorolt víztisztító hatásával. Holdbéli tájjá változott volna Közép-Európa legszebb, legnagyobb tava, a legnyugatibb keleti, édesvízű tó. (A rómaiaknak vagy Mária Terézia mérnökének, Krieger Sámuelnek az ötlete és terve az volt, hogy az egész Balatont le kell csapolni, s medrét haszonnövényekkel lehet akkor bevetni. Az ókori és az 1766-os örült elképzelések szerencsére nem valósultak meg. A Kis-Balatonba az utolsó pillanatokban eresztették vissza a vizet, amikor 1922-ben a Zala folyót szabályozták.)

Keresztury Dezső, látnivaló, védte azt a tájat, amitől egyensúly- s harmónia-teremtést tanult. Egész életében a szellemi és a természeti szépségek szolgálója volt, akár az előtte járók, akiket a józanság lángelméinek nevezett. Közülük többen vannak, akik a rövid, dalszerű vagy epigrammatikus költeményeiben szerepelnek, akár mint megszólítottak is: Festetics György, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel, Egry József... Festetics Györgyhöz *A helikoni gróf* címmel ódát (és mellette kisszerkezetet is) írt:

Kifosztott országába bukott király:
Keszthelyre úgy tért meg haza Festetics,
kiben korának Geniusza
szólt...

Lakatos Istvánnak emígy dedikálta Keresztury a *Festetics György és a magyar irodalom* című könyvét:

Aki keresi Keszthelyt,
megtalálja ott
azt az embert,
aki példát adott,
hogy borús ég alatt meg lehet
találni, ami életet
lehel a sivatagba:
Maga se hagyja abba!

Szász Imrének szóló dedikációjában pedig el nem hallgató, hallgattatható példaképpként örökítette meg a két költőt: Berzsenyit és Himfyt:

Nincs kutya egy se, de van hal, szarvas, az otthoni tájak
néhány sarka: elég, hogy ráismerj; egyazon föld,
falka, víz, ég, emberség táplált téged is; ott, hol
tört hegyeink ormán romok őrzik a múltat,
s megszólal még néha a síp s a dunántuli lankás
mézízű, lánghevű borral erősíti csüggeteg évek
mélyén virtusainkat. Szól még Dániel és dült
váru Sümeg vén dalnoka, Sándor...
(Dedikáció a *Dunántúli hexameterekbe*)

Keresztury Dezső szorgalmazta leginkább a legjobb értelemben vett Egry-kultuszt a holt festőművész két badacsonyi háza körül. A vasútállomás közelében álló utolsó otthon emlékház lett, de a Tomaj fölötti szerény hegyi lak falára is emléktábla került, amelyre Keresztury Egry József festői és emberi világát idéző epigrammája vésetett:

Vak mélységből tört ki magányos lelke lobogva
otthona, szárnyatadó műhelye lett ez a táj.
Művei azt mondják: a világ szörny-lakta sötétjét
emberi szépséggé bontja-teremti a fény.

Keresztury Dezső a Balaton körül mindig, minden évszakban otthon érezte magát: Balatonbogláron az első feleségével, Balatonfüreden orvos barátai körébe, még ha kezelés miatt is tartózkodott a szívkórház falai között, Révfülöpön nevelt lányai, Hajdú Zsuzsák várták, Badacsonyan Egry József emléke, Keszthelyen az a munka, amit például a Festeticsek kastélykönyvtárában végzett. Illyés Gyula szerint milyen fiatal, ha időben búcsúzik a dal! Keresztury Dezső már 1975-ben megírta azt az elköszönő szép versét, amiben sztoikus bölcsességgel és hálás szívvel veszi tudomásul, hogy betöltötte hetvenedik esztendejét, s bár a badacsonyi barátaival koccint még, de már a vidám társalgás során hallgatag ül, önmegszólítással él, s a benső hangokat kottázza. Az 'Áve' nem a beköszönés szava a versében, amivel az angyal üdvözölte Máriát, hanem az elköszönésé, amivel Catullus búcsúzott holt fivéréától: Ave, atque vale...

Iszogatunk, kint a pince
előtt, bucsuzó napon.
Emlékek közt ülök: szinte
vénebb, mint a Badacsony.
Tréfálva koccintunk, lágy nap
hevével langyul a vér:
susogva szövődnek az árnyak:

„fohászkodj mérsékletért”!
Hogy táncolnék még, kigyújtva
a hegyet, a szíveket!
Türelmes okosság súgja:
„Áve! béke veled.”
(Áve)

Keresztury Dezsőtől ezt a vers-csokrot gyűjtöttem egybe, s hiszem, ahogy csöppben a tenger, ezek az apró lírai darabok is híven őrzik az ő tó-szeretetét. (A költő rímes vagy időmértékes dedikációit Szemes Péter szerkesztésében vehettük kézbe. (*Keresztury Dezső dedikál*, Zalaegerszeg, 2007.)

A tudós költő Balaton-könyve két kiadást is megért, a kibővített második 1960-ban megkétszerezte az első terjedelmét. (Officina Kiadó, 1944. és Panoráma Kiadó, 1960.) Ez a mű nem más, mint Keresztury Dezső szerelmes földrajza. Az egyik példányának *cím* csendjén az ős öl újra fogan.

Ott van örökre hazád!
(Egy Balaton-könyvbe)

ADELMANN ISTVÁN: *Parcellák*

Kádárék megőrizték az 1949-es államosítással létrejött színházstruktúrát. A korszaknak megfelelően adminisztratív úton gyakoroltak befolyást a kőszínházi társulatok felett, így megakadályozták, hogy független, autonóm és önként szerveződő művészeti élet alakuljon ki. Mindez azt jelentette, hogy a pártállam kultúrpolitikai vezetésének nemcsak a színházak személyi összetételére, hanem a műsorpolitikájára is döntő befolyása lehetett. A „kézi vezérlésű” intézményrendszer szabta meg, milyen művek kerülhetnek színpadra. Előnyben részesítette az új magyar, valamint a szovjet és más népi demokratikus országok drámáit, de másorra tűzhettek európai és magyar klasszikusokat, valamint a „haladó”-nak nevezett kortárs nyugat-európai és amerikai drámákat is.

Az egyeztetéseket a hatalom részéről rendszerint Tóth Dezső miniszterhelyettes, Aczél György miniszter bizalmi embere végezte; ő adta be az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Agitációs és Propaganda Bizottságának az előterjesztéseket, valamint az előző évad értékeléseit, a Művelődési Minisztérium Színházi Osztálya pedig megkövetelte a „problémásnak” ítélt produkciók szövegének korrekcióját, bekereshette a rendezői koncepciókat, konzultációkat kezdeményezhetett a rendezőkkel és a dramaturgokkal, megtekinthette a készülő előadások próbáit.

A színházi életben szintén csakis a „három T” kategóriái érvényesültek. Molnár Gál Péter így summázta a problémát: „A színházzal mindig csak baj van. Ha rosszul működik, azért. Ha jól, hát azért, mert nem hízeleg a társadalomnak, hanem pontosan tükrözi az ábrázatát.” (MOLNÁR GÁL Péter /1985/, *Színházi kiskaté, Filmvilág*, 1985/12, 9.) A kaposvári Csiky Gergely Színház – ebben a kritikusok nagy része egyetért – a hetvenes években hitelesen tükrözte a „társadalom ábrázatát”, s ez nem is minden esetben tetszett a kultúrkorifeusoknak, noha gyakran hirdettek hasonló célokat. Például Tóth Dezső miniszterhelyettes: „A színházművészet és a társadalmi valóság viszonyát állítsuk eszmélkedéseink középpontjába. Erre hívott fel a párt XI. kongresszusa – éspedig rendkívül időszerűen. [...] Színházművészetünk számára az kell legyen a fő kérdés: mennyire tükre a mai társadalmi valóságnak. [...] Ezen az alapon ítélnélhető csak meg hitelesen színházművészetünk szocialista jellege, művészi érvénye...” (*Hozzászólás – a színházi vita szünetében, Kritika*, 1976/8, 27.)

Aligha vitatható, hogy ebben az érásban a kaposvári színház bizonyult a legnagyobb hatású magyar színháznak. Természetesen a magas esztétikai színvonal mellett a kitüntetett figyelemnek tudható be az is, hogy jó néhány produkció feszegette az aczéli túrt kategória kereteit.

Legelőször 1977 márciusában az Ascher Tamás rendezte *Állami Áruház* operett budapesti vendégjátéka vívta ki a kultúrkorifeusok rosszállását: a vígszínházi előadás kísérőjelenségeit szélsőségesnek minősítették. A jegyek már jóval korábban elfogytak, sokkal többen akartak bejutni, és így közelharc bontakozott ki a jegy nélküli tömeg és a jegyszedők, illetve a segítségükre érkező rendőrök között. Ez volt a „vígszínházi csata”. Sokan illegálisan is beverekedtek magukat, a nézőtér teljesen megtelt. Az előadás frenetikus sikert aratott: fél óráig mindenki a helyén maradt, szakadatlanul szólt a vastaps. Ascher szerint Aczél György később is, ha a fellazí-

tás jellegzetes tünetéről beszélt, mindig az *Állami Áruházat* említette. (MARKOVITS Ferenc – MÉLYKÚTI Ilona, *Fültanú. A Kaposvár-jelenség. Interjú Ascher Tamással*, Kossuth Rádió, 1994. május 18. Országos Színművészeti Intézet-dokumentáció /a továbbiakban: OSZMI/; ASCHER Tamás-interjú, készítette EÖRSI László 2008-ban /a továbbiakban: *Ascher-interjú*, 2008./ VERITAS, Oral History Archivum /a továbbiakban: OHA/, 922. sz. 12.) A darabot a „vígszínházi csata” után többet már nem játszhatták.

Jiří Voskovec – Jan Werich *Nehéz Barbara* című színdarabja (amelyet Gazdag Gyula rendezett) egy véletlen miatt vált különösen izgalmassá: a produkciót a szovjetek Afganisztán elleni támadásának másnapján mutatták be. A közönség ütemesen tapsolt, amikor a konferanszié ezt énekelte: „kivonulunk, bevonulunk könnyedén...”. Gazdagot pedig már addig is többször indexre tették, a Charta '77-et is aláírta... Ekkor a hatalom mégis beírta azzal, hogy ezt az előadást csak a következő évben hozták fel Budapestre. A párt képviselőjében a darabot Svéd Pál nézte meg. A bemutatón az igazgatósági páholyban Babarczy László ült mellette, aki az előadás „rázósabb” pillanataiban mindig a fülébe súgott valamit, hogy Svéd ne értse Eörsi István dalszövegét. (MÁTÉ Gábor (1994), *Vita Gy-vel, Magyar Narancs*, 1994. január 27. 32.; Gazdag Gyula személyes közlése, 2009. Máté szerint Babarczy leleménye nélkül betiltották volna a darabot, sőt a színházat is. A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint a színház betiltásának a veszélye ekkor semmiképpen sem állt fenn.)

Shakespeare *III. Richárdját* (rendező: Babarczy László) 1981-ben – megint csak véletlenül – Jaruzelski lengyelországi hatalomra jutása idején mutatták be. A darab végén Richmond hercege bejött egy zöld katonai egyenruhában, hogy VII. Henrik királyként átvegye a hatalmat. Ahogy leült az asztal mögé, nagyon hasonlóan nézett ki, mint Jaruzelski. Elterjedt, hogy a kaposváriak a tábornoikat parodizálták fekete szemüvegben, és ilyen értelmű jelentések is íródtak. Természetesen ez volt az alkotói szándék, csak épp szemüveg nem volt Richmondon. Knopp András viszont még évekkel később is másképp emlékezett: „Richmond grófja [...] egy mikrofonokkal felszerelt előadói pulpitrusról intézett szótatot a »nemzethez«, s – félreértéseket elkerülendő – feltűnő sötét szemüveget is viselt.” (Knopp András feljegyzése Pál Lénárd részére, 1986. február 3. Szabó István gyűjteményéből, OSZMI) A helyi pártvezető is hangoztatta a véleményét: kifejezésre kell juttatni, hogy politikailag a *III. Richárd* drámára jellemző aktualizálásra nincs szükségünk, ezt a vonalvezetést nem tűrjük. Az állami támogatást mi adjuk, mi tartjuk fenn a színházat, ehhez jogunk van. A színház nem istápolhat ellenzéki gondolatokat és nem támogathatja, hogy az ellenzék gyűjtőhelye legyen. Hivatkozott arra is, hogy „Aczél György elvtárs elítéli a klasszikus darabok aktualizálását”. (Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, XXXV. 1. c. MSZMP Somogy Megyei Bizottságának iratai /a továbbiakban: MNL SML MSZMP S. M. Biz./, 155. ó. e. Az 1982. március 24-i vb-ülés jegyzőkönyve, 40–43.)

A legveszélyesebb (egyben a legsikeresebb) produkciónak az ugyanebben az

időszakban, 1981 decemberében bemutatott Peter Weiss *Marat/Sade* drámája bizonyult, amelyet a közelmúltban elhunyt Ács János rendezett. A bemutató után kilenc nappal vezették be Lengyelországban a hadiállapotot, amelyet hazánkban hivatalosan csak rendkívüli állapot megnevezéssel lehetett illetni. „Az előadás ettől, a tőle teljességgel független ténytől iszonyatos pluszenergiákat kapott”, „a lengyel események hihetetlen aktualitást adtak minden mozzanatnak” – nyilatkozta évekkel később a rendező. (BÉRCZES László (1996), *Mácsszínház Magyarországon 1945–89*, Színház, 1996/5, 47. – Ács hasonlóképpen fogalmazott Bogácsi Erzsébetnek adott interjújában: „...elkezdett valami mást, többet, fontosabbat sugározni. Olyasmit, ami ugyan benne rejtett korábban is, de nem volt olyan súlya, mélysége, fenyegetése.” BOGÁCSI Erzsébet, *Rivalda-zárlat. Interjúk, dokumentumok a színházpolitikáról*, Budapest /a továbbiakban: BOGÁCSI, 1991/, 75. Nánay István szakíró szerint is a „lengyel puccs után más dimenziót kapott az előadás”. NÁNAY István (1999), *Indul a Katona. Egy színházalapítás háttere, Beszélő*, 1999/2, 113.) Nem úgy fogadták már, mint egy érdekes, furcsa előadást, hanem mint valami programnyilatkozatot. Csapatostul jöttek a nézők, köztük prominens értelmiségiek, buszokkal, kocsisorokban. Szinte tünetéshez hasonlított, ahogyan tapsoltak, ünnepeltek. Az előadás „nem pusztán a kiemelkedő esztétikai színvonalával érte el, hogy megkerülhetetlen kultuszelőadássá váljon”. A szintén a közelmúltban elhunyt Koltai Tamás szerint sokkal több volt ez, mint „in memoriam előadás”, mert a legközvetlenebb jelenről, a szabadság hiányáról szólt, ami tabutémának számított. (KOLTAI Tamás, *Az én Kaposvárom. Harminc évad, és ami utána jön*, Színház, 2003/11, 11.)

Babarczy László, az akkori igazgató a fogadtatásra a következőképpen emlékezett: „A legfeltűnőbb eleme az egésznek a Corvin köz fotója volt ott hátul, ami előtt fogta a kikiáltó az utcakövet, és zokogott. [...] A sajtó egyszerűen nem írta meg, és a helyi politika, tehát a kaposvári elvtársak nem vették észre, hogy mi van benne. A színházban ez volt a »nagy kuss-törvény«. Nem volt szabad kimondani, hogy az a Corvin köz. Nem kell, hogy észrevegyék!” (*Babarczy-interjú*, 2008, 4.) Zsámbéki így emlékezett vissza: „Teljesen világos volt. Olyan hülye ember nem ülhetett a nézőtéren, aki nem tudta volna, hogy ez ’56-ról szól.” (*Zsámbéki Gábor-interjú*. Készítette Eörsi László 2008-ban. /A továbbiakban: *Zsámbéki-interjú*, 2008./ OHA, 922. sz. 11.; Forgách András így fogalmazott: „Mindenki megértette, hogy miről szól az előadás /természetesen 1956-ról/...” FORGÁCH András (2004), *Kitörési pont, Jelenkor*, 2004/6, 521.)

Knopp András, az MSZMP Központi Bizottság (KB) Tudományos, Közkutatási és Kulturális Osztályának helyettes vezetője megértette az interpretációt, és följelentette a színházat. Az ügy az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) elé került. Ekkorra már Köpeczi Béla vette át a pozíciójában meggyengült Pozsgay Imrétől a kulturális tárcát.

Aczél újra a felső pártvezetésbe került, a Központi Bizottság ideológiai titkára lett, és visszavette a kultúra tényleges irányítását. Köpeczi Béla, Knopp András, Tóth Dezső egyaránt őt támogatták. Mindez általános szigorítással járt, ebben az évadban

már több mint negyvenet kiostáltak a mintegy kétszáz felterjesztett színdarabból. (SERF András (2007), *Drámai mélypontok, Heti Világgazdaság*, 2007. április 28. 49. Lásd még: IMRE Zoltán: *A késő Kádár-kori szocializmus és a (nemzeti) színház kere- tei. A Nemzeti Színház 1981-es Halleluja előadása.* www.szinhas.net/images/stories/halleluja_tanulmny.pdf 43–44) Köpeczi miniszter bekérte a *Marat/Sade* szöveg- könyvét. A társulat ugyanakkor – néhány nappal a vígszínházi fellépés után – már Belgrádba tartott, a Belgrádi Nemzetközi Színházi Fesztivál (angol mozaikszóval BITEF) rendezvényére. A kultúra irányítói közül a belgrádi utat többen is aggályos- nak tartották. „A darab »mára« és »ránk rendezése« itthon is kemény kritikát ér- demel, de még fajsúlyosabbá válik a kérdés azáltal, hogy ez a produkció vesz részt a belgrádi nemzetközi színházi fesztiválon. A nyelvet nem, de az eredeti darabot isme- rő közönség csak azt érzékeli, hogy a mai Magyarország – brechti stílusban előadott – kritikájával találkozik” – írta Rátki András, az egyik kultúrfunkcionárius. (*Rát- ki András feljegyzésének másolata*, 1982. október 1. /Szabó István gyűjteményéből, OSZMI./)

Eközben a kaposváriak átütő sikert arattak Belgrádban, mindhárom fődíjat megnyerték. Az előadásnak külföldön komoly sajtóvisszhangja is volt. Az elhallgatás most már semmit sem használt. A *Süddeutsche Zeitung*ban megjelent, hogy a Corvin köz van a háttérben, és ezzel megdőlt a „nagy kuss-törvény”. A kultúrkorifeusok már a kemény fellépés mikéntjét fontolgatták, így hideg zuhanyként érte őket a kaposvá- riak váratlan nemzetközi áttörése. „Ez volt a legsúlyosabb helyzet az én működésem alatt” – emlékezett vissza Babarczy. „Ekkor nagyon közel kerültünk ahhoz, hogy kivágnak minket” – tette hozzá. Igazolójelentést kellett írnia Tóth Dezső minisz- terhelyettesnek a *Marat/Sade*-ről, aki be is hívatta őt. „Előadtam, hogy az valóban a Corvin köz. Elmondtam, hogy Ács János, a darab rendezője, ott lakik a Corvin köz- ben egy albérleti szobában. Az előadáshoz kerestünk egy olyan boltíves fotót, amely ugyanúgy hasonlít a Louvre néhány külső falához, mint az Ermitázs bejáratához, és azt lehet mondani, hogy ez az európai forradalmi nagyvárosoknak egy ilyen tipikus helye. Úgy merült fel, hogy ott nézte az ablakából ezt a boltívet a Corvin közben, és rájött arra, hogy ezt kell odatenni. És ezt bevették! De nem azért, mert ezt bárki is elhitte, hanem, mert volt egy jó magyarázat. Ennyi. Hát nem akartak direkt politikai botrányt csinálni, ha nem volt muszáj.” (*Babarczy-interjú*, 2008, 7.)

Ascher szerint volt olyan feljelentés is, ami szerint a rendezés az elmegyógy- intézeti igazgató alakjával Kádárt parodizálta. „Kétségtelen, hogy nem volt benne olyan fajta direkt paródia, de valóban ez az öltönyös, egyszerű, bürokrata figura, [...] a Kádár-kor szimbóluma volt.” (*Ascher-interjú*, 2008, 3.) A veszély azonban továbbra sem múlt el, már csak azért sem, mert Köpeczi Béla keményen megbírálta a darabot a *Kritikában*. (*A forradalom értelmezése – Marat ürügyén, Kritika*, 1983/2, 23–25. Elterjedt később, hogy Aczél György rendelte meg ezt az offenzívát: BOGÁCSI, 1991, 128. Ez nagyon is valószínű. Tóth Dezső levelében, amelyet Köpeczinek írt /MNL Országos Levéltára, M-KS 288. 36. Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály iratai. 17. ő. e. 1982. október 1./, és amelyet Aczélnek is megmutattak, olvasható egy

*Középpütt felemelt bal kézzel Marat alakítója,
Lukáts Andor*

kézírás – bár én az aláírást nem tudom azonosítani –, hogy „[...] a tennivalókat megbeszéltük Köpeczivel. Az Élet és Irodalomban lesz egy cikk.” Terjedelmi okokból jelent meg végül a *Kritikában*.)

Zsámbéki ezt mondta erről: „[...] ez az egész bohózat volt, látom magam előtt az ülést, ahol kiadják neki a feladatot, és úgy értékelik, hogy ez olyan súlyos jelenség, hogy erre a miniszternek kell válaszolnia. És Köpeczi megkapja a feladatot, hogy mutasson rá a Marat-előadás ideológiai gyengéire. Érződött, hogy csikorog a gépezet. De már olyan

idők voltak, hogy igazából nehéz volt a betiltás.” (*Zsámbéki-interjú*, 2008, 11.)

„Önöknel Kaposváron nem veszik tudomásul, hogy véget ért az ellenforradalom” – korholták a kultúrvezetők megyei elvtársaikat. (Egy névtelenséget kérő, egykor a megyei művelődésügyi osztályon dolgozó káder közlése, 2012.) Mi több, az ügyben Kádár János, a legfőbb pártvezető is hallatta szavát, igaz, nem nyilvánosan. „Megyei első titkári értekezleten ismételt kritikát kapott Somogy megye a kaposvári Csiky Gergely Színház miatt. Személyesen Kádár János elvtárs is bírált minket, hogy nem tudunk rendet teremteni a színháznál” – hangzott el a megyei pártértekezleten. (MNL SML, MSZMP S. M. Biz. 158. ő. e. Az 1982. október 6-i vb-ülés jegyzőkönyve.)

Ascher úgy tudja, hogy Aczél György (esetleg Köpeczi Béla) kezdeményezésére felmerült, hogy az egész színházat betiltják, de a helybeli, lokálpatrióta pártvezetés kiállt a színház mellett, mert már kezdtek büszkék lenni a társulatra. (*Ascher-interjú*, 2008, 14.) Ezt Babarczy is hasonlóképpen látja, hozzátéve, hogy a helybeliek nem vették észre a színház ellenzékiességét, és az volt a véleményük, hogy „ezek hülyék ott Pesten. Paranoiások”. Másrészt idegesek is voltak, hogy a színház miatt molesztálták őket. (*Babarczy-interjú*, 2008, 6.)

A *Marat/Sade*-ot végül nem tiltották be, nyilván a nemzetközi hírnév különös védelmet jelentett. A produkciót azonban mégis durva beavatkozás kísérte: a színház fennmaradása érdekében az igazgatónak el kellett távolítania az ellenzékiességéről ismert dramaturgiát, Eörsi Istvánt. A pártvezetés ezt a helyi szervekkel hajtatta végre. Ennek közvetlen előzményéről fennmaradt levéltári forrás: „[...] tudjuk, hogy a színházban található néhány kétes politikai felfogású, ellenzéki, vagy erre hajló személy. Ezek a személyek igyekeznek a hasonló gondolkodásúakat a színházi előadásokra

mozgósítani. [...] Ismert előttünk Eörsi és Ascher ellenzéki magatartása, akikkel meglátásunk szerint Babarczy László igazgató is szimpatizál, számukra teret biztosít. Babarczy ezen állásfoglalását kifejezésre juttatta az egyik ellenzéki aláírásgyűjtés alkalmával, amikor elmondotta: a tiltakozás tartalmával egyetértett, de mint színházigazgató azt nem írhatta alá. Az ilyen magatartás számunkra elgondolkoztató.

A beszélgetés, illetőleg tárgyalás során el kell érni, hogy Babarczy igazgató valljon színt, vállalja-e az elmondott (vázolt) politikai feltételeket. Ha nem, bármennyire sajnáljuk, a politikai bizalmat, mint igazgatótól nekünk meg kell vonnunk. Azt is el kell érni, hogy egyik-másik kétes személytől szabaduljon meg. Ilyeneket a jövőben a Csiky Gergely Színházba ne gyűjtsön.” (MNL SML, MSZMP S. M. Biz. 155. ő. e. Az 1982. március 24-i vb-ülés jegyzőkönyve. Spiró György a belgrádi előadás után a követségi munkatársaktól azt hallotta, hogy döntést hoztak Babarczy leváltásáról, majd ezt visszavonták /személyes közlés, 2012./)

1983-ban Tóth Dezső miniszterhelyettes ismét magához hívatta Babarczyt, és „felügyeleti eligazításában” neheztelését fejezte ki, hogy az elért kiváló eredményeket „esetenként” súlyos politikai, világnézeti hibák terhelik meg, amelyek „kivéve a művészet sajátos szférájából, bel- és külpolitikai szempontból egyaránt nemkívánatos tendenciákat erősítenek”. Tóth ezután vázolta a „rendkívül kedvezőtlené” vált nemzetközi viszonyokat, a hazai problémákat, amelyek határozott kiállást, kellő állásfoglalást követelnek meg a „kulturális szféra munkásaitól” is, különösen a vezetőktől. Vagyis: „ebben a légkörben nem ismétlődhetnek meg a korábbi hibák” – utalt a *Nehéz Barbara* és a *III. Richárd* előadásaira, amelyeket a *Marat/Sade* és annak „kétes” hazai és nemzetközi sikere „koronázott meg”. (Feljegyzés, 1982. október 13. / Szabó István gyűjteményéből, OSZMI./)

A pártvezetés a következő évadban azzal próbálta megrendszabályozni a renitens kaposváriakat, hogy elküldte a színházhoz felügyelőnek Knopp András, a MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezető helyettesét. Úgy volt ott, „mint egy komisszár, aki kutatja, hogy vajon fel kell-e robbantani a kaposvári színházat”. De nem bizonyult veszélyesnek – emlékezett Babarczy –, mert „hülyét csináltunk belőle. Mindig olyan meggyőzően tudtuk előadni azt, hogy nagyon jó színházat akarunk csinálni, nem is lehetett másról szó”. (*Babarczy-interjú*, 2008, 5.)

Eztán már nem gördítettek semmilyen akadályt a *Marat/Sade* elé, amelyet a rendszerváltoztatásig, sőt – felújítva, de eredeti szereposztásban – még 1989 után is játszottak. Ezek között a legemlékezetesebb az 1985. február 17-i rendkívüli előadás volt, amelyet a színház KISZ-alapszervezete határozott el az afrikai éhségövezet gyermekeiért. Indoklasként azt hozták fel, hogy „[...] a darab szellemisége is alkalmas arra, hogy elmélyítse az együttérzés eszméjét. Marat, a nép barátja tehát afrikai gyermekekért hallatja szavát...” (MIHÁLYI GÁBOR (1987), *Ki tudja? Töprengések a kaposvári Szent Johanna alkalmából, Színház*, 1987/8, 24.) A rendszerváltoztatásig természetesen még többször beavatkozott a kultúrpolitika a színház életébe, de többé már nem fenyegette a létét.

avagy a nyenyere és a velocipéd találkozása a rézplatin –
Vén Zoltán kiállítása az ART 9 Galériában, 2022 áprilisában

A kiállítás megnyitóján Kiss Zoltán grafikusművész, aki egyúttal az ART 9 Művészeti Egyesület és Galéria vezetője, köszöntőjében elmondta, hogy ezt a tárlatot eredetileg 2021-ben tervezték megrendezni, a művész 80. születésnapjára, de akkor a Covid-járvány miatt nem valósulhatott meg. Így ez tulajdonképpen olyan jubileumi képgalériává vált, amelyen egy szűkebb életműválogatást láthattunk, mindamelllett, hogy ebben az évben készült legújabb képekkel is találkozhattunk. A köszöntés után Vén Zoltán élőszóban tartott tárlatvezetést, képenként felsorolva a legszükségesebb információkat, érdekességeket és motivációkat.

Vén kiállításain már megszokhattuk, hogy az egyetemes és magyar művelődéstörténeti motívumok természetelvű és realista megjelenítésével találkozunk, amelyet felületes szemlélőként akár konvencionálisnak is tarthatnánk, de ez távol áll a valóságtól. Munkáinak máig érvényes aktualitását és modernségét csak figyelmes motívumértelmezéssel fedezhetjük fel, és szimbólumrendszerének megértése az általános műveltséget meghaladó olvasottság nélkül nehezen lehetséges. A kortárs magyar grafika kivételes alakja... kivételes, mert kinek kellenek ma már a rézmet-szetek?

A meghívón olvasható tárlatcím Arany János versének átköltése, a már megszokott Vén Zoltán-i szarkazmus jegyében. A kiállításának ismertetése stílszerűen talán nem is kezdődhetne másként, mint egy Duchamp-mondás parafrázisával, amelyben a boncasztalt felváltja a rézplatin mint grafikai nyomóforma.

A bemutatott művek – a legkorábbiaktól mind a mai napig – olyan alkotói koncepcionalitásról tanúskodnak, amely következetesség ritkaságszámba megy a korunkbeli stíluspluralizmus világában. Nincsenek stílusváltások és kísérleti tévelygések ebben a nagyívű grafikai életműben. Mindjárt a kezdeteknél rátalált a saját egyéni hangvételére, és ez hozta el számára hosszú évtizedek alatt a szakmai és műértői megbecsülést itthon és külföldön.

Nemcsak a hangvétele, hanem az ábrázolási rendszere is a kezdetektől koncepciózus, ami azt jelenti, hogy a motívumait idősikoktól, különböző földrészek kultúr-történeti írásos és szóbeli hagyományaitól, emlékeitől (*Dr. Ganésa, Miszték kislány ugróiskolát játszik, Babel tornya*) függetlenül átértelmezve, sajátosan groteszk és ironikus módon újraépíti (újrarajzolja), ami így, egy másik dimenzióba kerülve, képes egyidejűleg és egyszerre tézis-antitézis gyanánt funkcionálni. Vagy képes harmadik alternatívaként ugyanannak az állításnak ugyanott az ellentétéként megjeleníteni (*Skinofrézia*). Ábrázolási sajátossága bizonyos fokon a „horror vacui” elvből adódóan egy olyan motívumdömping, amely a köznapi használati tárgyainkat a megszokottól eltérő egymáshoz, valamint a régi korok emlékeihez sorolás útján a bőség zavarával szembesíti a nézőt.

Ebből következően az asszociatív lehetőségek száma sok esetben a végtelenhez konvergál, előfordulhat, hogy a néző megadja magát, és a legkézenfekvőbb képolve-

satot teszi magáévá. A *Patika* című képe alapján olyan részletes tárgyleltárt és gyógyszerleltárt lehetne készíteni, ami derék teljesítmény lenne bármilyen adminisztrátor részéről. Ez lenne a könnyebbik megoldás. A nehezebbik feladat pedig egy orvosi szakszótárral végigböngészni az üvegcsék latin feliratait. Ilyen kiállításlátogatóról nincs tudomásunk.

A téma ellenpontjaként lett kiállítva a *Dr. Ganésa* című kép, amin a hinduizmus istensége orvoslásra adja elefántfejét, aki mindamelllett a tudományok és művészetek védnöke és a bölcsesség istene. A néző (\neq a beteg) eldöntheti, hogy a javallatok közül az injekciót, a purgálást vagy a csófogót választja. Egy másik lapon a Hyrieuszt látjuk, aki megfogadva Zeusz és Hermész tanácsát, levizeli a leölt áldozati bikát, hogy annak bőrét felesége sírjába tegye. Így az istenek meghallgatták kérését, és fia született, akit Ūrionnak („vizelő”) nevezett el. Ezért az Ūrion csillagképhez társították a hiedelem szerint az eső megjövetelét. A kép címe: *Hyrieus, az urológia nagyapja*.

Hogy egy műhelytitokról is fellebbentsük a fátylat: a nagyon részletesen megrajzolt motívumdömping nem zavarja művészünket, hogy a képen kívül is folytassa munkáját. Hogyan lehetséges ez? Ismeretes olyan próbanyomata, ahol még képkereken kívüli részlemez-szélien is található rajz, de azután ezt később levágták.

Legszívesebben újragondolt kultúrtörténeti hivatkozásai közé tartozik az egyiptomi és a görög-római mitológia, a Biblia világa, valamint a magyar őstörténet.

Tatjatiti levele Anegihotephez, valójában Tatjana levele Anyeginhez hieroglif jelekkel meséli el a levél tartalmát. A kezdő verssorok így szólnak...

„Én írok levelet magának –
Kell több? Nem mond ez eleget?
Méltán tarthatja hát jogának,
Hogy most megvessen engemet...”

A művészettörténetből jól ismert Nofertiti mellszobrával indul a versmagyarázat, ezt egy írnok agyagszobrocskája követi, majd jönnek a Vén Zoltán humorával átírt és átkoreografált hieroglif motívumok, amelyek nem nélkülözik az erotikus felhangokat és fallikus formákat. Ebben a műfajban új jelképek születtek a képjelekből, ilyen például a levelet csőrében tartó sivatagi keselyű.

A hellén-római világban az istenek tevékeny résztvevői az emberek életének.

A *Fortuna Velocipéden* című képen a szerencse forgandó istennője – felülemelkedve a rá várakozással tekintő „plebs” világán – velocipédjét tekerve, bőségszarujából szórja a konzumtársadalom használati eszközeit, és az istenek óvják azt, akire ez a töméntelen mennyiségű árucikk egyszerre rázuhan. Az istennő alakjának buja megformálásán elrévedő nézőnek el kell gondolkodnia, hogy Fortuna Dubia, vagy Mala vagy Brevis kegyéből akar-e részesülni, vagy inkább nem? A várakozók között felfedezzük a nyenyeren játszó zenészt, és másutt pedig mintha ráismernénk a művészünkre is. A színópei Diogenész alakját formálja meg Vén Zoltán az *Embert keresek*

című képén. A hordóból bányáslámpával kiemelkedő ókori bölcselő nagyon mérgesen tekint a teljes hadifelszerelésben feszítő és golyófogónak érdemesült leendő hősi halottra, a frontvonalba készülő korunkbeli fegyveresre, mintha az évezredekkel ezelőtti mondását ismét hallanánk: Én embert keresek, de hát ember az ilyen? A katona pedig megbocsátást kérő tekintettel néz fel rá. Ez a kép ebben az évben készült, az áthallás nagyon is kézenfekvő a jelenlegi háborús eseményeket figyelembe véve. Komolyra fordítva a szót, ismét aktuálissá váltak Radnóti Miklós tragikus verssorai...

„Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...”

A Biblia világa kiemelt helyet foglal el Vén Zoltán életművében. Az *Ó- és Új-testamentumi* jelenetek nemcsak ürügyként és motivációként szolgálnak számára, hanem figyelemfelkeltő erejével intő jel(kép-képjel) korunk emberének.

Külön fejezetet alkotnak az életműben az aszkéta életet élő sivatagi atyák, jelen esetben *Oszlopos Simeont* és a *Szent Antal megkísértését* láthatjuk a falakon. Mindkettő litográfia, azaz kőrajz, ami mint síknyomású grafikai sokszorosító eljárás, technikailag eltér a többi mélynyomású laptól. Simeon, az öt prófétaként tisztelő és csodaváró emberek zaklatása elől egy oszlop tetejére költözött. Aszkéta életet élve dicsőítette Istent, és csak a fogadóóráin látta el tanácsokkal a hozzá fordulókat. De még ezeket a látogatókat is egyre terhesebbnek érezte, ezért mind magasabb oszlopra költözött. Ezzel járt, hogy a személyes igényei is egyre csökkentek. A tizenhat méteres oszlopra már csak egy demizsont és egy kávéfőzőt vitt magával - Vén Zoltán képe szerint.

Szent Antal megkísértése az előző statikusan komponált képhez képest iveresen dinamikus kompozícióban mutatja be a szent életének azon jelenetét, amikor sikeresen veszi fel a harcot a démonokkal szemben. Ez a grafika szellemiségében Hieronymus Bosch azonos témájú liuszaboni festményéhez hasonlítható. A grafika nagy részét a sötétség erői uralják, amelyek több szimbolikus és konkrét formában testesítik meg a kísértéseket, de reményként itt is feltűnik az „Úr keze”, ami Vén Zoltán több képén is szimbolikus értelmet nyer. Kompozicionális ellenpontként a korpust kezében tartó, és azzal hadakozó szentet látjuk szinte fényárban tündökölni. A démonvilág másik megfogalmazása jelenik meg a *Reangelizáció* című nagyméretű rézkarcán, amely a bukott angyalok pokoljárását mutatja be boszorkányfeliratokkal megspékelve.

Művészünk előszeretettel tanulmányozta a mártír szentek életét, akik a legkegyetlenebb módon szenvedtek kínhalált. A *Nyakavesztett szentek emlékműve* egy ilyen opus, amelyen egy gyerekkéz rajzolta fejjel egészítette ki az egyik fej nélküli szent alakját (a társszerző ebben az esetben a saját kislánya volt). Nagyon megérintette Simon apostol alakja, akit apokrif források szerint kettéfűrészeltek hitéért. *Szent József ajándéka Szent Simonnak* című alkotásán a lábait elvesztett szent egy pántlikázott sétatálcát kap ajándékba a megdicsőülésének apropóján. A háttérként félig

ácsműhely, félig lomtár látható, amely rajzolása közben művésznünk kiélheti időutazásbéli gazdag mesélőkedvét; az írásunk címére utalva így kerül egymás mellé az amerikai értekezéssel, a villanykörte az ételhordóval, a bányászlámpával és a szódaásványvízzel. Ugyanezek még kiegészülnek a petróleumlámpával és festéktubussal az *Angyali üdvözlés Szent Józsefnek* című grafikáján. A lomtár jelleg egyúttal „ars poetikaként” jelenik meg a *Fonyódi piac* címet viselő rézkarcán. A német turisták számára az azonnali vásárlásra felhívó „Sonderangebot” jegyében minden leértékelt áron elvihető; *A kis Jézus születése* (blondel keretben), a *Pietà*, és a *Mária menybemenetele*. De akit ezek a szakrális témák nem értenek meg, találhat Lenin-fejet, hurkatöltőt és tubát is a kacatok között. Mindezt maga a lódenkabátos művész ajánlja térden állva a kuncsaftoknak. Szinte halljuk a megfáradt hangján a naphosszat ismételt szavakat: Nagyon occsó, veyge, vigye!

A kiállítás megnyitására a Húsvétra rákészülő, nagyheti időszakban került sor, így természetesen kiemelt nyomatékokat kapott a *Bevonulás Jeruzsálembe* és a *Feltámadás* című képe. Ezek a művek a rendezéskor a főhelyekre kerülve hangsúlyozottan érvényesültek. Mindkettő hangvételeiben visszafogott, és nélkülözi a művész sajátos szarkazmusát. A virágvasárnapi jelenetben kivételesen különül el a földi és az égi szféra. Külön hangsúlyt kap a már korábban említett „Úr keze”, de a többi szereplő „kézjátéka” is megfejtést igényel.

A *Feltámadás* című kép szomorkásabb és líraibb az eddig látottaknál. A szarkofágból az ég felé emelkedő, és lepleit hullató második isteni személy angyalok harsonaszavával kísérvé száll fel a mennybe, hogy elfoglalja a helyét az Atya jobbján. Az első képen Krisztus alakja szinte konvencionális, itt a másodikon pedig karakterjegyeit elvesztve, akár magunkat is beleláthatnánk a lepelbe burkolt alakba. Ám az égi zene dallamait hirtelen megzavarja egy nyersebb intonáció, ami által a Vén Zoltán grafikáin többször megjelenő tekerőlantos figura kap főszerepet. Általa avanszál az emberi elmével felfoghatatlan, és csak a hit által megbizonyosodó *Feltámadás* közvetlen, szenzuális élménnyé, hiszen váratlanul a balatonudvari temetőben találjuk magunkat, a szivalakú sírkövek tövében. Még egy kicsit időzzünk a mennyei muzsikánál, amit a *Trinitas* című képe sugall. Galamdücsos angyalhotel lakói különböző zeneszerszámokkal a kezükben a *Harmonia Caelestis* dallamait szövik egy zeneműbe, amit a többi képen is gyakran megjelenő, klepetusba öltözött, lehajtott fejű és kalapos férfi hallgat, vagy talán már el is bóbiskolt rajta. Odébb Veronika kendőjét véljük felfedezni, imhol pedig háromszor kukorékol a kakas, megzavarva a mennyei harmóniát.

Tematikában ide tartozik a *Mária Menybemenetele* című alkotás is, mivel közvetlen motivációját a Balaton-felvidéki Kápolcson átélte templomi hangverseny szolgáltatta. Ez már nem nélkülözi a humort és a szarkazmust. Az épülethomlokzati liftet ötvözi a neobarokk szószékkal, amely angyalok hadával kísérvé, angyali erővel légballonként emelkedik az égbe. Az angyalok harsonáit felváltja a tűzoltózenekar fúvóhangszerei, köztük a kürt, a tuba, az oboa és a trombita.

A lovacska

(parafrázis Puskin versére)

Mért horgasztod bús lovacska
földnek csillag – homlokod?
Sörényed nem lobog szerte?
Zablád nem csikorgatod?
Nem becézget tán a gazdád?
Nem ad zabot eleget?
Selymesebb kantárt, ki látott?
s ezüst patkót, ékeset?

Felel erre a lovacska:
„Azért állok búsan itt,
hangzik távol ágyúdörgés
trombita szól, nyíl süvít.
Még nem sokáig időzöm
e füvellő dús mezőn.
Vad ellenség bekerít majd,
érezem lankadni erőm.
Nem bírok már bizalommal,
szívem a bú azért marja:
hímzett takaróm helyett
verítékes oldalamba
kiterítik bőrödet.”

ADELMANN ISTVÁN: *Jégvarázs*

LŐRINCZ SÁNDOR: TÖRTÉNETEK AZ ÚJSÁGÍRÓ HUMORZSÁKJÁBÓL

A pillanat gördeszkáján

Az irónia, a humor, a groteszk, ha akarjuk, ha nem, belopódzik mindennapjainkba. Egy-egy váratlan helyzetnek akár mi magunk is fő- vagy mellékszereplői lehetünk. Ha kellő érzékenységgel és empátiával viszonyulunk emberekhez, helyzetekhez, eseményekhez, jót derülünk az egészen. Ilyenkor bevillan Gogol igazsága is: magatokon röhögtek.

De Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című könyvében is olvasható: „Vagy boldogtalan ember, vagy rossz ember, aki jóízűen nevetni nem tud. Az ilyen embert jól megfigyeljétek! Ha boldogtalan: legyetek részvétel; ha rossz: fussatok tőle! De ország dolgát, nemzedékek jövődjét, fiatalok szerencsáját rá ne bízátok!” Bölcs igazság, mint ahogy az is: egy-egy váratlan helyzet – mint a pandémia miatti bezártság – előhívja rég- és közelmúlt humoros eseményeit. Velem is ez történt; nem volt más választásom: megadtam magam az emlékezésnek. Jólesett, mert közben magam is fiatalodtam. És nevettem. Meg vigyáztam arra, szét ne guruljanak személyes múltunk gyöngyei.

A főszerkesztő széke

Ülök a somogyjádi kultúrház nagytermének hátsó fertályában, s hétvégi ügyeletes újságíróként szaporán jegyzem, mi hangzik el a Kaposvár környéki polgármesterek találkozáján. Az elnökségi asztal főhelyén Göncz Árpád köztársasági elnök, mellette dr. Kolber István, a Somogy Megyei Közgyűlés elnöke, s Lőrinczné Kiss Ilona, a település első embere foglal helyet, de dr. Lampertth Mónika országgyűlési képviselő is elfogadta a meghívást.

1996. november elején járunk, s az ötvenegy polgármestert megszólító eszmecszerén az önkormányzatiságé, a kezdeti önállóságé s az átélt anomáliáké a főszerep. Az agrárszakember honatya, Pásztohy András széles gesztusokkal éppen a kistérségi érdekekről és az agrárértelmiség felelősségéről beszél, amikor óriási robajra kapjuk fel fejünket. Hátratekintvén látjuk ám, hogy dr. Kercza Imre, a *Somogyi Hírlap* igazcsak testes főszerkesztője, riadt tekintettel az arcán, a földre került; lába felfelé kalimpál, ugyanis műanyag széke megadta magát, s egyik lába kitörött. Ez okozta a galibát.

A váratlan puffanásra a szónok is hátratekint, s kezében mikrofonnal, nagyot nevetve kommentálja az eseményt: „Hölgyeim és Uraim, Kercza főszerkesztő úr alatt sajnos összetörött a szék. Most mindenki nézze meg jól Imrét, és ha kinevették magukat, akkor folytatom az előadásomat.” Erre még harsányabb nevetés tör ki; az államelnök a díszasztalnál egyenesen a mikrofonba kacag, Lőrinczné az ugyancsak hahotázó Kolber háta mögé hajol, hogy elrejtse arcát...

Egyedül a főszerkesztő nem nevet. Többen is odaugranak, hogy segítsék lábra állni, aztán amikor már lecsillapodtak a kedélyek, ismét Pásztohy szónoklatára figyelünk. Nagy Zsóka, az MTI akkori megyei tudósítója ül mellettem, s ahogy jegyzete-

lés közben összeakad tekintetünk, újból nevetünk. Egyre hangosabban. Olyannyira nem tudjuk türtőztetni magunkat, hogy én már azt latolgom, felállok és kimegyek a kultúrházból, mert ezt nem lehet tovább bírni. Mentő ötletem támad; kissé oldalra fordulunk, szinte összeér a hátunk, hogy ne lássuk egymás kínját. Igen ám, de egyszer csak észreveszem, Zsókat ennek ellenére is rázza a nevetés. A látványtól magam sem vagyok képes uralni a helyzetet, s befogott orral próbálom visszatartani a mindenáron kibuggyanni készülő röhögést. Egy ideig sikerül, de újabb praktikát vagyok kénytelen bevetni: elkezdem erősen harapni az ajkamat, hogy a fájdalom írja felül e lehetetlen állapotot. Ez átmenetileg hat, ám, amikor karba tett kézzel, bőrdzsekiben feszítő fotós kollégámtól, a Somogyjádón élő Kovács Tibortól diszkrétan megkérdem, miért nem segített a főnök talpra állításában, újra erőt vesz rajtam a már fizikai fájdalmat jelentő, velőt rázó nevetés. Merthogy hideg tekintettel így válaszol:

– Mondtam neki, látod-látod, Imre, milyen gyengék ezek a székek...

A rendezvényt valahogy túléltek, az államelnököt – aki felavatatta a Remény Patikát és meglátogatta az állami gondoskodásban élő gyerekek otthonházát –, megajándékozták Illyés Gyula *Az éden elvesztése* című oratóriumának szövegkönyvével, hogy ne feledkezzen el e napról, s a településről, ahonnan Stamler Imre iskolaigazgató ötlete nyomán a felkérés érkezett a mű megírására. Az 1967. február 19-én tartott díszbemutatóra egyébként maga a költő is megérkezett feleségével, Flóra asszonnyal és lányukkal, Ikával. Azóta csaknem harminc év telt el, s a művet az egykori irodalmi színpados szereplőkkel is előadták a lelkes jádiak.

Egy országos napilap másnapi tudósításában nemcsak a köztársasági elnök somogyjádi látogatásának kapcsán elhangzottak jelentek meg, hanem az is: a helyi lap főszerkesztője, egy „medveszerű szaktárs” alatt összetörött a szék.

Családi-baráti körben én is megosztottam, milyen élményben volt részem Jádón. Nem a káröröm sugallta részletes beszámolómat, csak a lehetetlen helyzet, amelyben később nekem is volt részem, többször is. Először az udvaron, a meggyfa alatt tört össze alattam a szék, másodszer kisebbik fiam pécsi lakásának erkélyén, harmadszor pedig a Kaposvári Egyházmegye ifjúsági találkozóján a segedi plébániatemplom mellékoltáránál. Éppen akkor omlott össze nagy robajjal, amikor bejelentették Balás Béla megyéspüspök érkezését. Minden arc rám szegeződött, ám a főiskola egykori, időközben megtért párttitkára odaugrott hozzám, hogy felsegítsen...

Hiába, a székek nem tartanak örökké. Senkié. Alattunk is bárhol bármikor összetörhetnek. Csak a történetek dacolnak az idővel.

Műfogsor teáscsészében

Már a Latinca művelődési központ népművelőjeként is olykor-olykor beküldtem írásaimat a Jávori Béla főszerkesztésével megjelenő *Somogyi Néplapba*, s rendre meg is jelentek rövid tudósításaim, miniportréim. E „külsős” múlt adott lehetőséget arra, hogy később, Troszt Tibor főszerkesztése idején, 1990 februárjában, igent

mondják a felkínált főállásra a Nagy Lajos Géza vezette belpolitikai rovatban. Aztán amikor véget ért Troszt tiszavirágú főszerkesztése, s egy huszárvágással a főszerkesztő-helyettesből főszerkesztővé lett dr. Kercza Imre jegyezte a nevében megújult *Somogyi Hírlapot*, úgy rendelkezett: „a Lőrincznek jobb helye lesz a Horányi Barna mellett a kulturális rovatban, mert olyan szép, mosolygós portrékat tud írni”.

Apolitikus lévén, felettébb örültem e döntésnek, ám annak már kevésbé, hogy olykor-olykor úgy nézett ki a kéziratom, mint a mákos tészta. Kurucz Ferencnek, a Táncsics Gimnázium egykori magyar-latin szakos tanárának, a megyei napilap akkori olvasószerkesztőjének ugyanis az volt a feladata, hogy „gondozza” a leadott szöveget. Ő meg általában úgy gondolta, a kézirat-javításba belefér jelentős húzás is, mivel a rövidítésnek – vitathatatlan –, mindig örült a főszerkesztő. A nagy tudású, láncdohányos tanárember – aki latinból is fordított rövid verseket – képes volt arra, hogy egymás után akár háromszor is átjavítsa-átírja a már önmaga által kijavított, s Marika, Aranka, „hosszú” Margit vagy Magdi által újra meg újra lekopogtatott gépiratot, ám ezt nemcsak mások szellemi termékével tette, hanem a maga által írt rövid tudósításokkal is. Nem zavarta, hogy a szerzőkön túl a gépíróknak is bosszúságot okoz a véget nem érő javítás; munkavégeztével, szenvedélyes horgászként, úgylis kedvenc tavához vette az irányt...

Siheder zsurnalisztaként – amikor a Fő utcai kirakatok pluralizmusáról épp-úgy értekeztem, mint arról, hogy a donneri pékséget elöntötte a víz – anyagfelvételekor meg is harapott a pék kutyája –, meg arról, hogy az ifjak az éj leple alatt beleemeltek a szökőkútba egy padot, s mennyi ronda macska kóborol a megyei kórház udvarán – egyszer megszomjaztam. Kődös, melaszszagú reggelen léptem be a redakció ajtaján, s „Kismargit”, a madártestű, mindig mosolygós, kortalan főszerkesztői titkárnő fogadott. Érezvén az átható teaillatot, és ezt tudtára adván, meghívott egy forró Earl Gray teára. Gyakorlott mozdulattal töltötte ki az életmentő italt. Igen ám, de apró, szinte feketének való csészébe csorgott a nedű, én pedig öblös, jó nagy findzsára vágytam, és ezt meg is jegyeztem:

– Ez inkább kávéhoz illik... Olyan szegény a szerkesztőség, hogy nem jut nagyobbra?

„Kismargit” miközben megigazította kontyát, hamiskás mosollyal szája szegletében, megszólalt:

– Adnék én neked normális bögrében is, de látod, csak ez az egy van itt a felső polcon – felelte, és felfelé mutatott a falatnyi konyhában lévő mosogatószekrény legmagasabb polcára –, ám az sajnos foglalt...

– Mit jelent az, hogy foglalt? – kérdeztem értetlenkedve, nem leplezve tudatlanságomat.

– Az a Kurucz Ferié, s tudod mit tart benne? A műfogsorát. Nézd csak meg, ebben ázik – mondta, majd pipiskedve felnyúlt a teáscsészéért.

Valóban ott vicsgorogt velem szemben az olvasószerkesztői pótfogsor, és azt is megtudtam, „Kismargit” úgy jött rá, hogy a konyhai polc a titkos tárolóhely, hogy egyszer, majd szörnyet halván a nagy ijedtségtől, magára borította a bögre tartalmát.

Valamelyik főszerkesztőhöz – hiszen sokat kiszolgált – egyszer egy illusztris vendég érkezett, és szükség lett volna még egy teáscsészére. A főtítkárnó nagy sebbel-lobbal berontott a konyhába, és gyanútlanul magára rántotta a diszkrét nyomott mintával díszített, fogsoros bögrét. Mindenre számított, de arra nem, hogy nyakon önti önmagát, és a riadalomtól majdnem széttaposta kollégája földön heverő műfogsorát.

E csészéből, még ha a kapottnál jóval nagyobb is volt, valahogy nem akartam inni. Inkább többször teletöltettem a nálam lévő kisebbet. Évtizedek múltán is gyakran eszembe jut e harminc év előtti történet, melynek szereplői közül már csak „Kismargit”, „hosszú” Margit és Marika él.

Legutóbb Kercza doktort temettük el szülőfalujának sírkertjében, Kókkúton; sírja fölül nagy szárnycsattogás közepette röppentek fel, s indultak vissza lakhelyükre kedvenc postagalambjai. Az egykori főszerkesztő néhai munkatársai után sietett az égi szerkesztőségbe, ahol nincs szükség sem tollra, sem kézíratra. És a műfogsornak sem kell már áznia a teáscsészében.

Serpák az öreg hegymászők mellett

Könyvtárt igazgatott az Iparművészeti Egyetemen, műsört szerkesztett és vezetett a televízióban, forgatókönyvet és novellákat írt, s Rómában médiapasztorációt tanult. Zöldy Pál, a háromgyerekes, nagy bajuszu „literális ember” egy idő után megijedt az öregedéstől. Elkezdett félni a haláltól, ám lázadás helyett arra vállalkozott, hogy alkonyodó életek mellé szegődjön. Székesfehérváron papi otthont vezetett, majd a budapesti Szent Lujza Szeretetotthon igazgatója lett, aztán Balás Béla megyéspüspök megkereste, s arra kérte, legyen az újonnan épülő zselickislaki Zselic Katolikus Szeretetotthon vezetője. Több eseményen találkoztunk somogyi léte kezdetén, aztán amikor – némi kislaki tapasztalattal tarsolyában – leültünk egy hosszabb beszélgetésre, azzal hozakodtam elő: gondolom, egyházi intézmény révén, feltétel volt, hogy hívő, vallásgyakorló alkalmazottak dolgozzanak itt...

– Ez egyáltalán nem volt szempont – zökkentett ki a preconcepciók világából. – Egy becsületes pogányt többre tartok, mint egy hazudós keresztényt. Nem rendelhetem el, hogy munkaidőben részt vegyenek a szentmisén, aztán meg azt mondják: „Ne haragudj, Pali, mise miatt nem készült el az ebéd.” Nem kell, hogy elmeneküljenek a Jóistenhez, miközben vár rájuk ezernyi feladat. Én megjártam már a keresztényekkel. Egyszer egy jó szobafestőt kerestem. Ismerőseim rögtön ajánlottak egy katolikus piktort. No, jöjjön, adtam meg magam. Ki is festettük vele a lakást, ám két hónap múlva minden elkezdett mállani, pörögni. Azóta keresztény mesterrel nem dolgoztatok, csak pogánnyal.

S hogy milyen a csapata a Zselicben? Büszkén jegyezte meg: szakmáját kiválóan ismerő és gyakorló személyekből áll. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis nem az a cél, hogy a lakókhöz beüljenek beszélgetni, hanem az, hogy időben adják be nekik, és ne keverjék össze a gyógyszert, igazítsák meg a lepedőjüket, s indokolatla-

nul ne legyen „lelki programjuk” az ellátottakkal. Ők „serpák” az öreg hegymászók mellett; rohanniuk kell az oxigénpalackkal, nem pedig gyászolni egy hullát...

Pali elárulta: sokáig félt a haláltól, aztán szembe ment vele, amikor papi, majd szerzetesnői öregotthon vezetésére vállalkozott, mivel rádöbbedt: hamar utoléri őt is az időskor, így aztán – ahogy fogalmazott – elővette és maga alá rakta a pillanat gördeszkáját. Amikor arra utalok, nem hazudtolja meg lírikus énjét, nyomban visszakerdező:

– Miért tenném?! Magam sem szeretnék családtagjaimra maradni magatehetetlenül. Arra kérem az Istent, hogy egyszer majd a hozzám forduló nővér ne arról gyözködjön már sokadszorra, hogy kínjaim ellenére nekem még maradnom kell a földön, hanem bátran mondja azt, amit én is a székesfehérvári otthonban lévő idős Lajos bácsinak, amikor már érzékeltem, túl nehéz neki a lét: „Lajos bácsi, maga olyan szép életet élt, békében megöregedett, most már pihenjen, mert megérdemli!” Az atyát reggelre magához ölelte a Teremtő, az igazgatóban pedig végtelen szabadság lett úrrá.

Ezt kívánja mindenkinek.

A főmérnök fénylő napja

A székesegyház főhajójában ravatalozták fel a nyugalmazott főmérnököt, aki sokat tett városáért. Urnája körül sárga kálák díszlenek, melyek szinte körülölelik a hamvait rejtő edényt. A másfél méteres emelvényről – művésztanár leánya találékonyságát dicsérve –, arany tüll omlik alá, a földön apró fények fokozzák a látványt. A két szösi lányunoka nagy szívet formázva helyezte el szeretetük méces-arszenálját.

Az elhunyt lelki üdvéért rendelt gyászmisére érkezők folyamatosan foglalják el helyüket. Jó látni, hogy telik az isteni hajlék. Megszólal a csengő, s az apátplébános az asszisztenciával megkezdi a szentmisét. Szomorú-szép népének is felcsendülnek, a kántor visszafogottan játszik. Úgy, ahogy a szertartás méltóságához illik. Nem pedig harsányan, mint némely falusi Istenháza botcsinálta kántora teszi az orgona mellett, és eszement hangon kiabálja: „Jertek érte, égi szentek, / szent angyalok, érte jertek! / Körötökbe fogadjátok, / Űristennek ajánljátok!”

Az apátplébános közönyös tekintettel vezeti a misét – Istenem, tevékeny élete során vajon hány százszor, hány ezerszer búcsúztatta híveit, s nem híveit –, ezért aztán tartania kell magát, érzékenyülésnek nincs helye az oltárnál. Meg különben is: egy átlagos katolikus szertartáson nem szokás ismertetni a halott életútját. Hallgatom megnyugtató szavait, az örök élet reményébe vetett hitről szóló elmélkedését, s közben megelevenedik e jóságos férj, apa, nagypapa alakja, aki csöndes mosolyával teremtett békét maga körül. Az óvodai ünnepeken is, ahova feleségével, lányával, vejével érkezett oly elegánsan; tanúi akartak lenni a két tündérunoka versmondásának, énekének.

Miközben régmúlt és közelmúlt paroláz gondolataim mélyén, tekintetem rá-rávetődik a mécsesekre, melyek közelében egyetlen sírcsokor díszlik, A helyi Fidesz-szervezet képviselője illesztette az emelvény tövéhez. Több virág, s koszorú azért nincs, mert a gyászoló család erre kérte a misére érkezőket. Fel-felcsendül a hangszerek – javításra már igencsak megérett – királynője, zajlik a szertartás a maga rendjében, amikor azzal szembesülök: a mécseslángok már-már nyaldossák a díszletként használt aranytüllt. Az apró fénycsodák ugyanis olyan sűrűn lettek elhelyezve egymás mellett, hogy a légáramlat a szomszédmécsesek felolvadt viaszára is átvitte a tüzet. Belefeledkezve a mély gyászba, az emlékcsalogató búcsúszavakba, a család nyilván nem vette észre, hogy a tüll megpörkölődött, és az ódon falak közt járó légáramlatnak köszönhetően a tűz tovább követelőzik, s egyre feljebb és feljebb kergetőzve követel helyet magának.

Be akarja kebelezeni a ravatalt...

Mivel az előttem ülők közül nem mozdul senki, ösztönösen kiugrok a padból – nehogy még egyszer elégjen nagypapa, s botrányba fulladjon a szertartás, netán tűzoltóknak kelljen beavatkozniuk. Felkapom az óriás filodendron levélre flamingókból kötött, míves csokrot, és azzal próbálom megszelídíteni a tüzet.

Némi csapkodás után sikerrel járok. A talán kissé teátrálisra sikerült magánszámom után hetyke büszkeséggel helyemre iparkodom, és azt gondolom, ezt már nem lehet überelni, amikor az egyik oszlop mögül előugró sekrestyés – érzékelvén a vészhelyzetet –, kikapja a Szent Antal-szobornál lévő vázából a virágokat, és a benne lévő, kissé poshadt vizet nagy lendülettel ráönti az alumínium mécsesekre. Igen ám, de ettől viaszuk újra egybefolyik, és ha nem is az örök világosság köszönt ránk, de ismét nagy fényesség lesz a ravatal körül.

A feltornyozott hajú sekrestyésasszony sietve jön. További vizeket lötytyint a tűzre az egyre távolabbi vázából. Tettét egy idő után siker koronázza, hát elsiet. Csak a füst marad utána. Meg a mécsesekből szétfröccsent viaszolt a futószőnyegen.

De ennél ő pedánsabb. Hogy mentse, ami menthető, behoz egy ócska fémvödört, célszerszámot hoz, akkurátusan kaparja a viaszt a szőnyegről.

Szeretnénk végre újra az apátplébánosra figyelni, ám a ráhangolódás nehezen megy. A közben főszereplővé lett, öntudatos sekrestyésasszony tovább kapar, egyre dühödtebben, nem törődve sem Istennel, sem emberrel, sem a szertartással...

A székesegyházból kijövet sokáig fülembe cseng még a halottas ének: „Krisztus, aki hazahívta, / legyen örök, fénylő napja! / Vegye hívek seregébe, / mennyországának örömébe!”

A főmérnök fénylő napja már a gyászmisén felfénylett.

Elhagyatva

(parafrázis Nietzsche versére)

Varjúcsapat
károg a városszél felett,
majd hó szakad –
boldog, akinek otthona van.

Orkán cibál.
míg háttal állva – megmeredsz,
te bolondos röptű madár,
szárnyad hová vezet?

Pusztá világ, tar,
pőre sík!
Nyugtalansággal
bekerít.

Elátkozottan
csatangol a szél,
bolygásaidban
a légben kísér.

Károgd, amíg lehet,
amíg nem jó a vég –
hörgő szíved
gyászénekét!

Varjúcsapat
károg a városszél felett:
majd hó szakad –
jaj, akinek otthona lehet!

RASHWAN MOHAMED: MÁR NEM FÁJ SEMMI

Holtan fekszem az ágyban. A mélyedés a matrac közepén nem zavar. Már nem zavar. Sem ő, sem az ablak on beszűrődő zaj. És ha zavar is, nincs értelme panaszkodni, úgymint halott vagyok. Vajon mióta? Nem is tudom. Az a gyanúm, hogy holtan születtem, és ez az egész mizéria, amit életnek neveznek, illúzió volt, meg sem történt. Vajon ötven éven keresztül rögeszme voltam egy kegyetlen, megközelíthetetlen, örült isten fejében? Nem is tudom. A madarak csiripelése, a mentőautók szirénázása, riasztó, idegtépő száguldozása és hirtelen fékezése, a közeli piac zaja, mindaz, ami régen idegesített, most nem izgat, egyáltalán nem. Egyébként a halottak nem panaszkodnak, nem beszélnek, nem néznek sehova, csak fekszenek, valahol fekszenek. Először kórházban, utána halottak házában, és végül egy koporsóba zárva a föld alatt. Én is fekszem, de még mindig az ágyban. Kicsit csodálkozom, mintha azt képzeltem volna, hogy halálom esetén össze-vissza fogok járkálni. Ekkora marhát! Persze, hogy fekszel. És így maradsz az idők végezetéig.

De most mi lesz? – kérdezem gyanakodva. Nincs sem alagút, sem sugárzó fény, sem angyalok, sem ördögök, sem istenek, csak sötétség van és a nagy semmi. Szeretnék a bal oldalamba fordulni és feküdni. Tetszik tudni, a jobb oldalamon levették a vesémet, mondván, hogy ezzel megmentik az életemet. Frászt! Mégis megdöglöttem. És olyan gyorsan, mint a sicc. A barmok! Hiába könyörögtem nekik, hiába érveltem, hogy ne, ne csináljátok, én jobban ismerem a testemet, de mégis mindenki a műtét mellett kardoskodott.

– Ez az egyetlen lehetőség a menekülésre, Mohamed! Nincs más választásod. Ha nem végezteted el a műtétet, akkor áttétel lesz, a daganat elharapódzik, és keserves halál vár rád.

Mégis megdöglöttem. Na tessék! Ez most nektek jobban tetszik? Sápadt hulla egy koporsóban. Ez jobban tetszik? Ja, biztos könnyebb így nektek. Halottal könnyebben lehet bánni, mint nyavalygó, kiabáló, élő daganatos beteggel.

Valójában holtan fekszem az ágyban, várva valamire, illetve valakire, aki egykor megígérte, hogy jönni fog, és egyesül velem, mihelyt meghalok. Ez a valaki, ez én vagyok, Mido. Drága Mido, akit réges-régen elűztek tőlem. Táblát akasztok a testem fölé poénkodva: Midora várva.

De mióta várom, nem tudom. Egy perce, egy napja, egy éve? Nem tudom. És úgy néz ki, hogy ez a mocskok nem fog jönni. Pedig ígérte. Átvert. Ilyenek az egyiptomiak. Átverik egymást, átverik magukat, átverik az isteneket, átverés az egész. Akkor most mit csináljak? Ha ez a szélhámós nem jön, az nagy pech. Akkor nem volt értelme az életnek, a halálnak. Nem volt értelme születni, megaláztatni, megbetegedni és megdöglölni.

Kérdezem magamtól csodálkozva: mi volt ez az egész? Mi ez az egész: verset írni, szerelmesnek lenni, az isteneket kritizálni, a nemesi gyökerekkel szakítani, a díszes családdal veszekedni, mi volt ez az egész? A hátam mögött vagy a fejem fölött, nem tudom, valaki válaszol röhögve, gúnyolódva: maga okos tojás, feltalálta a spanyolviaszt, mi? Még mindig nem tudja, mi ez az egész? Próbálom odafordítani a fejem, hogy lássam, ki beszél, de nem tudom. Egyébként nem kell, úgymint rájövök,

hogy ő az. Drága Mido. A mocskos Mido. A nemes Mido. Ki más lenne? Röhögve, folytatva gúnyolódását, hozzáteszi: Még mindig olyan kérdéseket tesz fel, amelyekre nem tud válaszolni? Régóta ez a szokása.

Próbálok kicsit felemelni a fejemet, és kérdezni ettől a pimasztól, hogy miért magáz? Ennyire eltávolodott tőlem, vagy ennyire nem ismeri az etikett szabályait? Jól tudja az oktondi, hogy nem illik a tegeződés után visszatérni a magázásra. Ez el-lentmond a nemesi protokollnak. Állítja magáról, hogy nemesi családból jött, és nem ismeri ezt az egyszerű szabályt? Hihetetlen! Ez az ember nem szélhámós véletlenül? Szeretnék kiabálni rá: én vagyok! Nem érted? De egy hang sem jön ki a torkomon. Úgy látszik, hogy ő most nyeregben van. Ő a főszereplő. Én fekszem az ágyban, mint hulla, nem tehetek semmit, sem mozdulni, sem ugrani, sem tiltakozni nem tudok, és ő azt művel velem vagy ellenem, amit akar, mond, amit akar, mesél, ami tetszik, én hulla vagyok, és kész. Ez remek.

Ez a játék így nem fog menni. Ez nem fair. Vagy, ahogy ő régen szokta mondani: ez nem frankó. De az a szörnyű, hogy nem tudom elmondani neki, amit gondolok. ...A zsarnok!! Várom, hogy folytassa a társalgást, illetve a monológját, de hirtelen csend támad a szobában. Mi ez? Forgatom a szemem ide-oda befelé, de nem látok semmit, senkit. Ördög és pokol! Ez mind trükk volt? Nem jött senki? Se Mido, sem az ördöge? Látszik, hogy tényleg meghaltam. Vagy inkább még élek? Hiszen csak az élők hallucinálnak. A halottak soha. Ők csak fekszenek, úgy, mint én, magukba görnyedve, nem beszélnek, nem képzelnek, nem álmodnak, nincs szükségük rá. Talán várnom kell kicsit addig, amíg megjön. De meddig? Minden hitványsága ellenére ő az egyetlen reményem. Ő a megmentőm. Vele halhatatlan vagyok. Vele kerülök az örökkévalóságba. Ismételve: Midora várva. De mondd nekem: tulajdonképpen ki az a Mido? Ez nem te vagy, kedves Mohamed? Várjunk csak egy polgári szóral! Nem megmondtam kezdet kezdetén, hogy talán az egész illúzió? Nincs sem Mido, sem Mohamed, sem a világ, sem vesedaganat, sem halál, sem az ágy, sem a koporsó? Állandóan ismétlem a kérdést: nem lehet, hogy ez az egész csak álom egy kegyetlen lény fejében? Egy rögeszme valahol? Nem is tudom.

Emlékezned kell. Szedd össze magad, te rohadt hulla. Emlékezned kell. De mire is?! Mindenre, tisztelt uram. Csak semmi szerénység! Képes vagy megfordulni az ágyban, kikerülni a mélyedést, a gödröt, amely a közepén ékeskedik, és felülsz. Ne marhászkodj, mondom magamban magamnak. A hullák nem emlékeznek, nem ülnek fel az ágyban. Felejtsd el! Legfeljebb befelé bámulnak. Befelé bámulnak a sötétbe, és mesélnek. Miről? Kiről? Ez később elválik. Csak csigavér, öcsi. És ha sikerül visszaidézned, amit kell, akkor Mido jönni fog. Kénytelen lesz, hiszen tudod, a sor végén ott áll. Kénytelen előre jönni, ha rángatod a madzag végét. És akkor te leszel a játék ura. Vagy más szóval: a halál ura. Csak csigavér, öcsi, csináld, amit mondok, és meglátod, minden úgy alakul, ahogy szeretnéd. Csak csigavér.

Hallom, léptek közelednek, nyílik a szoba ajtaja, és két nagydarab ember lép be. Kopaszra nyírva a fejük. Kik ezek? Skinhead-ek, kék uniformisba álcázva? Jaaa! Ezek a hullaszállítók. A zsebük fölött ékeskedik a felirat: Rekvium Temetkezési Vá-

lalat. Csak semmi kapkodás, uraim! Ne olyan hevesen! Micsoda dolog ez? Megfogják az embert a karjánál, lábánál, mint egy zsák krumplit, és ráteszik a hordágyra. Micsoda dolog ez?! Figyeljenek ide! Nem szabad elvinni engem sehova, várunk kell valakire. Fontos találkozóm lesz a legközelebbi barátommal, Midoval, az édes, keserű Midoval, jobban mondva uraim, magammal. Fontos, nagyon fontos! Értsék meg, hagyják abba a cipelést, maguk bitangok! Egyik fajankó kacsint a másikra gúnyolódva, hogy a hulla forog, mit akar? Felállni? Beszélni? Társalogni? – és tovább tolja a hordágyat. Rendben van uraim, én megmondtam. Magukra vessenek! Ha idejön Mido, és nem talál engem, akkor meglátják magukat. Annyit mondhatok, hogy két bitang, maguknak annyi.

A halottasházban fekszem egy hosszú fémasztalon. Istentelenek, lelketlenek! Hideg, nagyon hideg! Az asztal lapjának hidege szúr, mint a gombostű. Mellettem jobbról-balról fekszik két másik hulla. Mi ez, uraim? Semmi privilégium? Semmi különleges bánásmód? Mégis, dr. Rashwan Mohamed Fathy vagyok! A Rashwan család sarja. Nyolcszáz éves nemesség, címer, és mégis így bánnak velem? Semmi kiváltság? Semmi tisztelet? Így fekszem két hulla között? Meg akarnak alázni, ahogy megalázták Jézust és a két lator közé tették? De várjanak csak, fajankók! Várjanak csak! Előbb vagy utóbb Mido meg fog jelenni, megtanítja magukat kesztyűbe dudálni. Jönni fog, és elvisz engem innen. Hova? Nem tudom. De el innen. Így nem megy, uraim! Így nem. Rákkal megajándékozni, a vesémet kivenni, közönséges hullaházba rakni, ez nem eljárás uraim. Nem eljárás, bitangok.

Mido!! Hol vagy? Miért csinálod ezt velem? Ez az ígéret? Ez a bizalom? Cserbenhagysz engem? Te is megbízhatatlan, kiszámíthatatlan vagy, mint azok? Akkor miért hajtogattad nekem, amikor kicsi voltam, hogy a név kötelez? Hol van ez, te áruló? A név kötelez. Túró! Te is kicsinyes, szőszegő fajankó vagy, mint azok! Isten a megmondhatója. Már nem érdekel, jössz, vagy nem jössz, magadra vess. Ha itt maradok hosszú ideig, és elkeveredem a többi hulla között, akkor kíváncsi vagyok, hogyan találsz rám, ha egyáltalán jössz. De eddig úgy néz ki, kedves Mido, hogy átvertél, mi? Fűt, fát ígértél, és én marha bíztam benned, hagytam magam, hogy diagnosztizáljanak, kezeljenek, levágják a vesémet, mert azt mondtad, illetve valahonnan messziről sugalltad, hogy ez nem baj, mindez szükséges ahhoz, hogy meghaljak, és végül egyesüljünk. És látod, mióta várok? Mióta vagyok halott? Egy órája? Egy napja? Valójában születésem óta, és te ezt jobban tudod. Várok, várok, rád várok. Ez lett a mesterségem: a várakozás. Ötven éve mesterségem: a várakozás. De te, áruló, átvertél. Ha nem jössz, az nagy pech lenne. De a kérdés az, kinek? Nekem, vagy neked? Nem értem, mit akarsz ezzel. Ha nem jössz, akkor bajtárs, elvesztél. És én hiába szenvedtem, hiába dögöltem meg? Ez fiam, nem frankó, isten bizony nem frankó. Csak megállj, te gazember! Annyit válaszolj, hogy miért vertél át? Mi az értelme? Mi a hasznod belőle? Most nem válaszolsz, mi? Megállj, te gazember! Hiába vagyok hulla, még mindig vannak eszközeim, még mindig vannak lehetőségeim, ezért vigyázz..., és gondold át jól a dolgot. Ha nem jössz, és nem viszel el engem innen, akkor te is rosszul jársz. Sőt, elsősorban te vagy az, aki rosszul jár. Ezért gyorsan

gondold meg a dolgot, és ne marhászkodj. Hideg van itt, ezen az asztalon, nagyon hideg. Nem illik itthagyni a testedet, így sínylődni ebben a bűzös teremben.

Hallom, a folyosó végéről könnyű léptek hangzanak. Halkan és ütemesen. Egyre közelednek. De mi ez? Ezek nem lehetnek emberi léptek. Hirtelen halkul a hang, kacskaringóssá válik, mintha részeg lenne. Talán állat? De mi az, ami két lábbon botorkál? Pingvin? Kenguru? De az ugrál. Vagy strucc? Nem lehet! Hullaházakban csak patkányok futkosnak. Kövér, jól táplált patkányok. Bőven van miből. De ne olyan hevesen uraim, ne olyan hevesen! Lehet harapni az ajkamat, a kezemet, a fületem, de a lábam ujjait nem! Ráakasztották a cédulát a nevemmel. Lakmározatok minden testrészemből, de a lábujjaimból ne! Hagyjátok a cédulát békén! Enélkül Mido nem talál rám. Ennyi hulla között életbevágó, illetve életmentő a cédula. Ez a névjegyem. Nélküle felismerhetetlen vagyok, és drága Mido nem talál rám.

A halk léptek majdnem elérték a terem ajtaját. Lassan nyílik, közben hosszú, rosszat sejtető nyikorgás hangzik. Próbálok felemelni a fejemet, hogy lássam, ki ez. De a lábaim, mint két léc, megakadályozzák, hogy tisztán lássam, ki jött be. Csak a két lábszár közötti hézagon keresztül látok egy kis embert közeledni. Egyre közeledik, míg oda nem ér az asztalom végéig, és megáll. Pont a lábamnál. Meg akarja fogni a cédulát, hogy megnézzze a nevet, de nem éri el. Törpe. Annyira kicsi, hogy ágaskodnia kell, hogy elolvashassa. Megkönnyebbülten ereszkedik vissza. Anyám! Ez tényleg törpe! A feje akkora, mint az egész teste. A homloka keskeny és előre hajlik. A szeme nagy és kerek, de kancsal, nagyon kancsal. Rám pillanat, egyik szeme előre, a másik hátra. Mintha egyik szeme rám nézne, a másik a túlvilágra. Uram atyám! Ki ez? Ez nem lehet Mido! Ha jól tudom, nem volt ennyire törpe, és kancsal sem volt. Nem, ez nem lehet! Talán ennyire megváltozott? Ez nagy pech lenne.

A törpe fordul, és közelít az asztal oldalához. Becsukom a szemem, hiszen hulla vagyok, nem figyelek semmire, nem érdekel semmi. Várom, mit akar. Mi a szándéka ennek a kis embernek? Megfogja a vállam, és rázni kezd, mintha fel akarna ébreszteni. A fajankó! A halottat nem lehet felébreszteni csak úgy, vállrángatással, mint aki szunyókál az ebéd után! Inkább szólaljon meg, mondjon valamit! És valóban, hallom érdes, artikulálatlan hangját: ébredj fel! Ki kell jutnunk innen, minél előbb! Az ostoba! Mit gondol ez? Csak így, ripsz-ropsz felkelek és futás a hullaházból? Nem így képzeltem a dolgot. Ráadásul ez a valaki nem Mido!

Lassan kinyitom a szemem, és fenyegetően rábámulok, mintha kérdezném, maga kicsoda, micsoda? Az érdes hang nem válaszol azonnal, hanem hosszan és elnyújtva kuruttyol: üzenetet hoztam Midótól, de előbb ki kell jutnunk innen. Hála a jó Istennek! Ez nem Mido! De miért nem ő jött személyesen? Nem tudja a bitang, hogy a hulla nem engedelmeskedik csak a lelkének? Vagy jobban szólva, a hasonmásának? Ha tényleg el akar vinni innen, akkor miért nem jött saját maga? Ez gyanús. Istenemre mondom, gyanús. Próbálok megkérdezni ettől a torz embertől, de egy hang sem jön ki a torkomon. Ez baj. Nagy baj. Hogyan értetem meg ezzel a valamivel, hogy nem mozdulhatok innen, csak Midoval? Nyitom a számat, és még egyszer próbálok legalább kiejteni a nevet, de hiába. A törpe bámul rám, én is hasonlókép-

pen. Ő vár, hogy csináljak valamit, én várom, hogy szóljon valamit. Kvittek vagyunk a tehetetlenségben és a meg nem értésben. Nem értem. Miért küldött valakit maga helyett? És miért törpét, aki ráadásul okos, mint édesapám, és szép, mint Torgyán József?

Mit csináljak most? Ott vagyok, ahol voltam. Sem élet, sem Mohamed, sem Mido, mihez kezdjek? Akkora malőr! Úgy néz ki, mintha két szék közé estem volna. Anyád! Akkora szemétség! HENCEGSZ A NEMESI SZÁRMÁZÁSODDAL ÉS NAGYLELKÜSÉGEDDEL! Hol van ez, öcsi? Esküszöm, te szélhámos vagy. Kár, hogy hulla vagyok, különben elmennék innen egyenesen az újságokhoz, a tévéhez és nem tudom, mihez, és akkora botrányt csinálnék neked. A név kötelez, a név kötelez! – hajtogattad. Hol van ez, öcsi? Csak jár a szája, maga szűkszavú! Ismét magázni fogom, ha tetszik, ha nem. Nem érdekel az etikett, nem érdekel a protokoll. Le van tojva maga és a protokollja. Ha nem jön, akkor idegen, illetve idegen csaló, és magázni fogom. Mit szól hozzá?

Úgy látszik, a kis ember megunja a várakozást és a mozdulatlanságomat, értetlenkedő arcot vág, mint egy szuper intelligens lény, aki nem érti, hogy a földi halandók miért ennyire buták, és nem engedelmeskednek a szép szónak, majd lassan távozik az asztal mellől.

Fene essen belétek! Most mit csináljak? Mi tévő legyek? A törpe távozó léptei ugrásszerűen hangzanak. Pontosan úgy, mint amikor közeledett felém. A csend újrászövi vastag és aggasztó hálóját. Csodálkozom kicsit, hogy a csend fenyegetően hat. Pontosan ugyanúgy, mint amikor éltem. Mindig félttem a csendtől. Veszélyt jelentett. Élve mindig azt éreztem, hogy valami rossz, nagyon rossz fog történni, ha eluralkodik az átkozott csend. És valóban, várakozásomnak eleget téve, mindig valami rosszat hozott. De most halott vagyok. Vajon érzéseimben nincs különbség halott és élő mivoltom között? Össze vagyok zavarodva, és az a csaló nem akar jönni. De valaki mondja meg nekem, meddig fogok várni? Amikor éltem, mindig azt gondoltam, hogy a halottak nem ismerik a várakozást, az unalmat. Frászt. Most várok és unatkozom, ezerszer inkább, mint az élők. De ők nem tudják. Senki sem értesítette őket. Azzal intézték el ezt a kacifántos csalást, hogy nem engedik vissza a halottakat. Azt hajtogatták: aki meghalt, az meghalt. Nincs joga visszatérni és csevegni az unalomról és a várakozásról. Nekünk nem hiányzik ez. Csak maradjon mindenki a helyén. Csak semmi kételkedés, semmi felforgatás.

Kinyitom a szemem, bámulok a plafonra. Először észreveszem, hogy hatalmas ventilátor van rá felakasztva, ami forog. Lassan, észrevétlenül, de forog. Vajon ezért érzem, hogy hideg van és fázom? Nem hiszem. Egy darab ventilátor nem okoz ilyen hideget. Valószínűleg más eszközzel is hűtik ezt az átkozott termet. De a hideg, amit érzek, belülről áramlik. A félelem, a szorongás és a várakozás az, ami jéghideggel áraszt el engem. Csapdában vagyok, halott, aki várakozik. Ez remek. Ilyet nem pipáltam. Kire várok? Olyan hitványra, aki nem fog jönni, vagy nem akar. Akkor mi a teendő, kedves Mohamed, te neveltséges hulla? Mi a teendő? Mi lesz velünk? Mi lenne? Itt kell maradnod, ha tetszik, ha nem. Mást nem tehetsz. Halott vagy, vagyis

tehetetlen. Várni, várni és várni. És ha közben jön valami, ami megváltoztatja minden tervedet, akkor ő a felelős, a kedves Mido. Temessenek vagy égessenek el, vagy csináljanak velem, amit akarnak, én mindent megtettem az ügy érdekében. De ez az ostoba áruló el fog rontani mindent. Megmondtam. Magára vessen. De miért játszik így velem? Nem az ő érdeke is, hogy találkozzunk? Nem az ő érdeke is, hogy együtt legyünk, egyesüljünk? Nem értem. Miért kell ennyire feszíteni a húrt? Nem értem. Lelkemre mondom, Mido, nem értem. Te értesz valamit? Legalább gyere, és mondd el nekem, hogy miért bánsz így velem.

A folyosó végén ismét léptek hallatszanak. Apró lépések, de nagyon visszhangzanak. Mi lehet ez? És miért ilyen erősek, mintha kis elefánt botorkálna? De ezek a léptek nem négy lábon járó állat léptei, nem is lehetnek. A tempója, a ritmusa hasonló az emberi járáshoz. Mintha valaki döngetné a földet. Uram atyám! Mi ez? Hallgatózom: a léptek egyre halványabbak, mintha ez a lény távolodna a folyosóról, és a lépcső felé venné az útját. Igyekszem felemelni a fejemet, hátha látnék valamit a lábaim között, de nem tudom. A léptek véglegesen eltávolodnak, és ismét eluralkodik a csend, de megdöbbenésemre hirtelen kinyílik a terem ajtaja, és beszivárog valami halvány fény valahonnan. Mégis közeledik valaki? Igyekszem leselkedni a lábszáram között, hátha látnám, ki az vagy mi az. És látom. Egy fiú, kilenc-tíz éves forma. Végre, bajtárs, végre, hűtlen lelkem! Végre itt van Mido! Próbálok kiabálni, hogy itt vagyok, gyere közelebb, de mint az előző látogatónál, most sem jött ki egy hang sem a torkomon. Ám ez a fiú felszólítás nélkül egyenesen felém veszi az irányt, mintha tudná, hol vagyok. Nem keresgél a többi hulla között, hanem célirányosan közeledik hozzám. Oldalról bámulok rá. Már megint! Ez sem Mido! Jaj, Istenem! Igaz, hogy hasonlít hozzá, de határozottan mondom, ez nem Mido. Ez kövérebb, finomabbak a vonásai. Ha nem lenne ennyire rövid a haja, és fiúsan öltözve, lánynak gondolnám. Kérdezni akarom tőle: ki vagy? – de nem tudom. És mintha olvasná a gondolataimat, megszólal. Tudom, mi jár a fejedben, de hidd el, én vagyok az. Mozdítom a szemem jobbra-balra, jelezve, hogy nem tudok beszélni, azt is, hogy nem hiszem, ő lenne az, akit vártam. A fiú bámul rám, és mintha parancsot adna, kéri tőlem, hogy beszéljek.

– Ne félj, tudsz beszélni – mondja halkán.

Próbálok kiejteni a nevét, és meglepetésemre sikerül is.

– Te vagy az, Mido?

– Ki lenne más? Ki jönne ide, erre a borzalmas helyre, ha nem életbevágó dolgot kell végeznie?

– De sokat változtál! Az arcod teljesen más.

– Természetes, hogy megváltoztam. Elfelejtetted, hány éves vagy? Ötven éves! Én is annyi vagyok. Ne felejtse, hogy én is annyi idős vagyok, mint te.

– Ne marhaskodj! Te gyerek maradtál. Ezért akartam találkozni veled. Te vagy egyetlen mentségem, egyetlen reményem. Oda akarok visszamenni, és csak veled tudok.

– Hidd el, pontosan annyi vagyok, mint te, akkor is, ha te mindig gyermekként látsz engem. Ötven éves vagyok, kedves barátom, ha hiszed, ha nem.

– Nem érdekes, hány éves vagy. A lényeg, hogy tiszta és kikezdhetetlen maradtál.

– Ez sem igaz. Én sem vagyok a régi. Én is megöregedtem, beszennyeződtem, ravasz lettem, csalódott és megkeseredett.

– Édes Mido, ne mondj ilyeneket! Ez fáj, nagyon fáj.

– Pedig ez az igazság. Én is majdnem átéltem pontosan azt, amit te. Annyi a különbség, hogy az én testem kicsi maradt. De kedves barátom, ez csak látszat, és ahogy szoktuk mondani, a látszat csal.

– Kérlek, ne őrvjts meg! Tudod mit jelent ez? Azt jelenti, hogy hiába küszködtem, hiába szenvedtem, hiába menekültem ide-oda, hiába harcoltam az iszlám és az aljasság ellen, hiába betegedtem, hiába döglöttem meg, sőt, hiába léteztem. Ha nem kaplak vissza, ha nem egyesülök veled, akkor ez mind-mind hiábavaló volt.

– Pedig ez a helyzet, kedves barátom. Attól tartok, hogy nem tudok semmi újjal szolgálni neked. Nem tudom visszahozni a régi Midot, a gyermek Midot. Itt vagyok, öregem, mint te, megkeseredve, mint te, sőt, mi több, halottan, mint te.

– A fene essen beléd! Hogy mondhatsz ilyet? Akkor hiába vártalak negyven évig? Tulajdonképpen miért jöttél, ha semmi újjal nem tudsz szolgálni?

– Na-na-na kedves barátom! Ne olyan hevesen! Ha jól emlékszem, elküldtem hozzád egy törpét, hogy felvilágosítson az igazságról, kivigyen téged és megmondja a kimondhatatlant.

– Hülyeségeket beszélsz. Ez a törpe nem is ismert téged. Képtelen volt bármit is mondani, kivéve kuruttyolni néhány artikulálatlan szót. Nem is akart kivinni engem, hanem csak tanácsolt valamit a menekülésről, de semmit nem tett ennek érdekében.

– Pedig az én küldöttem volt, és ha kimentél volna vele, akkor megtudhattál volna mindent.

– Szóval, drága Mido, becsaptál. Hitegettél, ígérettél, és végül jössz és monddod, hogy semmi újjal nem tudsz szolgálni? Micsoda dolog ez! Honnan tanultad ezt a szélhámoságot? Apámtól?

– Ha tényleg szélhámos vagyok, akkor tőled tanultam, kedves barátom.

– De hogyan? Hiszen nem találkoztunk legalább negyven éve.

– Ez sem igaz, tisztelt uram. Találkoztunk. Nem gyakran, de időről időre találkoztunk. Sőt, beszéltünk is egymással. Vitakoztunk, veszekedtünk, és végül adtam neked néhány útmutatást, majd eltűntem. A baj az, hogy te nem emlékszel semmire.

– Ne mondj ilyeneket! Megőrjítesz. Hülyét akarsz csinálni belőlem? Szenilist, aki nem emlékszik rá, mit evett tegnap? Igaz, hogy beteg vagyok és halott, de ötven éves voltam. Ilyen korú ember nem lehet annyira szenilisz, hogy nem emlékszik az énjére.

– Pedig az, kedves barátom. Te nem emlékszel. Szándékosan vagy szenilitásból, ezt nem tudom, de nem emlékszel.

– Na, jó, elég a sértegetésből, elég ebből a komédiából. Vágjunk a dolog közepébe, és válaszolj egyetlen kérdésemre: mit tegyek most? Halott vagyok, várok va-

lakire, és ez a valaki azt állítja, hogy hiába vártam, ő nem létezik. Hogy van ez? És most mitévő legyek? Mi lesz velem most? Válaszolj erre a kérdésre, de tisztességesen, és utána takarodj el innen.

– Felesleges idegeskedni és gorombáskodni, kedves barátom. Ha nem tudnád, ez a dolgok rendje. Így kellett lennie. Ami azt illeti, hogy mitévő legyél, semmit, semmit nem kell tenned. Tovább fogsz várni rám örökkön örökké. De hiába, nem emlékszel, mit poénkodtál? Nem emlékszel? A fejed fölé akartad írni, hogy „Mido-ra várva”. Igaz? Valóban ez a helyzet. Te arra vársz, aki soha nem fog jönni. Ahogy mondtam, ő elmúlt, eltűnt. Béke poraira.

– De miért? Miért ez az átverés? Miért ez a szószegés? Miért ez a végzet?

– Ez nem átverés, kedves barátom. Tanuld meg ezt az örök igazságot, amelyet egyiptomi őseid írtak II. Ramszesz templomaira és a piramisok mélyére: „A kimondhatatlan vágyak kielégíthetetlenek.” Ez nagy igazság, kedves barátom. Gondolkozz rajta. Bőven lesz rá időd. Találkozni és egyesülni velem – ez csak a fejedben járt. Nem voltál képes kifejezni, kimondani. Nem tudtad vagy nem akartad, fogalmam sincs, de negyven évig benned maradt az a vágy, hogy visszatérsz hozzám. És látod, csak haláloed után mondtad ki. Ez is valami, de sajnos késő. Nagyon késő. Vagy ahogy az angolok szokták mondani: „túl késő és túl kevés (too late, too little)”. Ez a helyzet, barátom. Tetszik vagy nem, pech vagy sem, de ez a helyzet. Vagy másképp szólva, ez az életed, illetve volt az életed. Most elmegyek. Ezúttal tényleg véglegesen eltűnök. Tulajdonképpen réges-régen eltűntem. Létezésem és jövőtelem illúzió, kedves barátom. Illúzió, ami csupán a fejedben létezett. És most el kell búcsúznom, el kell mennem. Nem mondhatom, Isten veled, nem mondhatom, vigyázz magadra, nem mondhatom, viszontlátásra, ez morbid lenne, és tényleg szélhámosság. Azt sem tudom, mi lesz velem, nem azt, hogy veled mi történik. Valószínűleg semmi. Tovább fogsz várni rám, én pedig tovább fogok bolyongani valamerre, de megígérem, illetve sajnálom, többet nem jövök. Adieu, kedves barátom, adieu.

Bámulok rá szótlánul, miközben lassan megfordul, és hangos léptekkel kimegy a teremből. Szerencsére nem volt alkalma látni a könnyeimet, amelyek azóta folynak szemüregemből. Igaza van a kisördögnek, nem tehetek mást, mint várni és várni a világ végezetéig, annak ellenére, hogy visszhangzanak bennem utolsó mondatai, hogy soha nem fog visszajönni.

A kozmosz (nem?) válaszol

(a Kozmoszban való tény-keresés megfogalmazása)

képzeletem gumicsizmáit
magamra rántva
távolodom
kilencszáz fényévre a Földtől
a Nap csontjaimig éget
a Göncöl darabokra szaggat
a Szíriusz ikercsillaga
előbújik zuhanásom torkában
szupernóvák kövezik
fehér lángok övezte térugrásaimat
bolygórendszerek mosolyát
rántanám hasadt szívembe

de
nincs válasz
tűzbe-fagyba dermedt
szótlan fényévek síkvonalai
óriás-lépteim galaktikus távolaiban
nincs beszéd, üdvözlés, intés, elfogadás
még észrevétel sincs
csillaghalmazok és a semmi

és
sehol a Mennyország

reményeimet szétapossa
a végtelen tér belső, üres hallgatása
a Minden, a fénylő Sötétség
és a robajló Csönd
(Érd-Parkváros, 2020. február 1, hajnalban)

A kozmosz (mégis?) válaszol

(a Kozmoszban való tény-keresés újabb megfogalmazása)

képzeletem gumicsizmáit
magamra rántva
elindulok a Földtől
akár kilencszáz fényévre is távolodom
csontjaimig éget a felkelő Nap
a Göncöl-szekér hétfelé szaggat
a Szíriusz ikercsillaga
(dogon mítoszok nyomán)
előbújik zuhanásom torkolatában keringve
szupernóvák építenek utat
fehér lángok övezte térugrásaimhoz
bolygórendszerek rideg leheletét
eltaszítva magamtól
a terek nem-létező mosolyát
rántanám hasadt szívembe

de
nincs válasz...

valóban nincs válasz?

talán mégis...
emberies ember kezeiből
(elképzelem vagy igaz?)
a szeretet parancsolata mindenfelé
szétszórva, írásosan felénk integet
ismeretlen (vagy ismert) bolygórendszerek
írják fel mellükre a földi üzenetet
vagy üzenik vissza
élvilágukban is ez a parancsolat

tűzbe-fagyba dermedt
szótlan fényévek időtlen síkvonalai
óriás-lépteim galaktikus távolaiban
(azt hiszem, azt gondolom?)
nincs beszéd, üdvözlés, intés, elfogadás
ki tudja, még észrevétel sincs...

vagy talán mégis ránk borítja

a végtelen tér
 a világmindenség harmóniáját
 a maga sajátos módján
 figyelmeztet az egyetlen parancsolatra
 amely átlengi a hangnélküli űrt
 a távoli csillagok tér-körében felharsanó
 hihetetlen hangorkánok
 szertehullámzásait

való igaz, távcsöveinken át
 csillaghalmazok és a Semmi

semmi?

fénycsónák, jelek rajzolódnak
 az ég végtelen kékjébe
 szupernova-fényrobbanások sejtetik
 az elmúlások kényszerűségét
 bolygórendszerek százezrei
 sugallják: van élet a Földön kívül is
 elmúlt, létező és most születő életek
 virágport hint a remény a tér
 ezerfelé vezető országútjaira

és
 sehol a Mennyország

sehol?

a képzelet gyógyírja a jónak, a jóságnak
 a képzelet ígérete a földi megmérettetésnek
 a képzelet záloga az elmúlás fájdalmának
 a képzelet fény-foglalata az értékteremtésnek
 a képzelet valósága a jövőbelátás okossága
 a képzelet kiteljesítése a Kozmosz feltárása

[reményeimet széttapossa
 a végtelen tér belső, üres hallgatása
 a Minden, a fénylő Sötétség
 és a robajló Csönd]

reményeimet mégsem tapossa szét

a végtelen tér belső, üres hallgatása
az emberi sorsok méterrúdján
a kozmikus kiszögellések
milliméteres távolságokra kinyúlva
új régiók sokaságait meghódítva
Krisztus emberi példázatát
vetítik az égi övezetekbe
s bár véges emberi életek
véges létének fájdalma kerül
a paradicsomi Mennyország-kép helyébe
a születések láncolatában
benne rezeget a végtelen jövőbe tartó
emberi létezés lélek-telt öröme
illatos selyem-forgáccsal telehintve
a csillagok közé vezető járatlan utakat

(Érd, Parkváros, 2020. augusztus 14.)

ADELMANN ISTVÁN: Vöröstó, kálvária

– Gosztonyi Ferenc, Pálinkás Réka és Tóth Károly válaszol
SümeGI György kérdéseire –

A Szépművészeti Múzeum Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet (KEMKI) Archívum és Dokumentációs Központja (ADK) műhelykonferenciát szervezett (2022. március 24.) a kiadni tervezett forráskiadványairól (Rippl-Rónai József, Egrý József, Csontváry Kosztka Tivadar). Előadások voltak a forráskiadványok módszertani kérdéseiről, elsősorban a 19–20. századi kéziratokra vonatkozóan. Irodalom- és történettudományi munkálatokba (Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása, Móricz-levelezés), valamint művészettörténetiek (Tóth Károly: *Nemzetközi és magyar példák a művészettörténeti forráskiadásra: Van Gogh, Munch, Rippl-Rónai*) műhelygondjaiba kalauzolták az előadók a szakmai közönséget.

Az előadásokat követő kerekasztal-beszélgetésen az effajta munkáknak sok megfontolandó részletkérdése került elő – a példák fényében. Minket elsősorban a Rippl-Rónai és Egrý-levelezés munkálatai és a részletei érdekelnek. A Rippl-levelezés összeállítását a konferenciát rendező intézmény művészettörténész munkatársai, Gosztonyi Ferenc és Pálinkás Réka gondozzák, Egrýét Tóth Károly. Velük beszélgetünk.

Hogyan s mikor alakult ki a Rippl-levelezés kiadásának az ötlete? Vagyis a kiadás genezise érdekel, valamint az eddig elvégzett munkálatok tanulságai

G. F – P. R. Rippl-Rónai leveleinek kiadása a KEMKI ADK-ban folyó művészettörténeti forráskiadás-program részeként valósul meg. A levelezés kiadásának ötlete már 1998-ban, a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett nagy Rippl-Rónai-életműkiállítás idején felmerült. Neves Rippl-Rónai-szakértők egy OTKA-kutatás keretében gyűjtötték össze és gépelték be a festő leveleit. Ez a csaknem két évtizedes anyag képezi az alapját a mostani munkánknak is. Rippl-Rónai – ahogy ez a ránk maradt forrásokból tudható – maga is gondolt levelezésének későbbi kiadására. Egyike volt, ha nem épp a legelső, a tudatosan imázst építő képzőművészeinknek. Ehhez a példát és az inspirációt feltehetően párizsi tapasztalataiból és művészbártaiktól merítette. Rippl-Rónai halála óta több publikáció is napvilágot látott a levelekből, de a legnagyobb munkát kétségkívül a több művészettörténeti korszakban is járatos, Rippl-Rónai-kutatónak is kiváló, a művész oeuvre-katalógusát is összeállító Genthon István (1903–1969) végezte. Genthon az összes, számára hozzáférhető levél szakszerűen kiolvasta és átírta. Felbecsülhetetlen tudományos értékű cédulái ma az ELKH Művészettörténeti Intézetének Adattárában találhatóak és online is hozzáférhetőek.

Milyen nehézségek adódnak ilyen munka során? A föltételezett levelek megtalálása, azonosítása, eredetiségük megállapítása ugyanúgy körültekintő, gyakran már-már nyomozással fölérő aprólékos munkát, odafigyelést követel, mint egy-egy, a

levelekben említett, ismeretlen személy vagy esemény azonosítása, meghatározása. A Rippl-leveleknél mi okozza a kutatóknak, a levelezés-korpusz összeállítóink a legnagyobb, a munka során leküzdendő problémát?

G. F – P. R. A legnagyobb feladatot munkánk során elsősorban az anyag összegyűjtése jelenti. A teljességre törekszünk, a KEMKI ADK-ban most készülő, a kritikai kiadásokhoz közelítő textológiai elveket követő, alapos jegyzetekkel ellátott összkiadásban valamennyi Rippl-Rónai által, illetve hozzá írt levelet közölni szeretnénk. Jelenleg négyen veszünk részt a munkában (Földi Eszterrel és Plesznivy Edit-tel). Elődeink munkája nyomán a festő által írt levelek jelentős részét – reményeink szerint – ismerjük, de valószínűleg számos darab lapulhat még francia, orosz, esetleg német gyűjteményekben. Vannak fájó hiányok, és előfordulhat, hogy rábukkanunk még eddig ismeretlen, izgalmas darabokra, de nagyszámú új kézirat előkerülésével realisan már nem számolhatunk.

Más a helyzet a Rippl-Rónaihoz írt levelekkel. E tekintetben módszeres kutatás korábban még nem folyt. Kollégáink az elmúlt évtizedekben szép anyagot gyűjtöttek össze, részben publikálták is, de reményeink szerint itt még jelentős bővülés és sok meglepetés várható. Rippl-Rónai gazdag ismertségi köre miatt nemcsak képzőművészek fel nem dolgozott öröksége, de a zene, a színház, az irodalom neves vagy kevésbé ismert képviselőinek hagyatéka is rejtegethet számunkra kincseket. Thomas Mann, Ady Endre vagy Bartók Béla Rippl-Rónaihoz írt, részben ismert leveleinek előkerülése igazi szenzáció lehetne.

Rippl jellegzetes írásának, elnyújtott, egyénien egyszerűsített szóképek a kiolvasásához, pontos megfejtéséhez, mint ahogy minden egyéni írásmódéhoz, nagy türelem szükséges, míg megtanulja ezt pontosan dekódolni a kutató. Vannak-e ilyen típusú tanulságai a szövegpontosításnak?

G. F – P. R. Most már viszonylag nagy biztonsággal olvassuk Rippl-Rónai kézírását. Az eredeti Rippl-Rónai-kéziratok tanulmányozása önmagában is nagy élmény. Egy-egy „kalligrafikus” levele szinte grafikai műalkotás, amely az általa használt vastag toll és a kérdésben említett, „elnyújtott” íráskép miatt is viszonylag nehezen olvasható. A munkánk során természetesen minden egyes levelet újra gondosan összevetünk a korábban már begépelte anyaggal. A korábbi kiolvasások ellenőrzése során ugyan sok kisebb-nagyobb tartalmi és formai pontosításra van szükség, de igazi, tudományosan is releváns „félreolvasással” eddig még nem találkoztunk. Köszönhető ez a már többször említett Genthon Istvánnak is. Kiolvasásai megbízható támaszt és fontos kontrollanyagot jelentettek az előttünk dolgozóknak, és jelentenek nekünk is. Egy-egy nehezebben vagy bizonytalanul kiolvasható résznél mindig ránézünk az ő céduláira is. Alig-alig fordult elő eddig, hogy Genthonnál „jobban” tudtunk volna kiolvasni bármit is. De természetesen sok olyan levél van, amelyeket Genthon nem ismert, ezeknél igyekszünk a legjobb tudásunk szerint megfelelni a feladatnak. Ezért

is jó – ez a bevezetőben említett konferenciánk legnagyobb módszertani hozadéka –, hogy először digitálisan (online) tesszük hozzáférhetővé az anyagot. A két kötetesre tervezett nyomtatott verzió kiadására a digitális kiadás tapasztalatait is felhasználva, valamivel később kerül majd sor. Így nemcsak a javításra, pontosításra, hanem az esetlegesen felbukkanó új levelek beemelésére is lehetőségünk lesz. Az első komolyabb mennyiségű anyag digitális publikálását 2023 első félévében tervezzük.

Az Egry-levelezés személyes szálakon is kapcsolódik Kaposvárhoz, Somogyhoz. Takács Gyula egyik verseskötetét Egry József illusztrálta – az életművében ritka alkalmként. Személyes kapcsolatban voltak, s valószínűleg levelezhettek is. Van-e ennek nyoma az eddigi levélgyűjtéseidben?

T. K. Takács Gyulával levelezett Egry József, épp élete utolsó éveiben, az 1951-ben bekövetkezett halála előtt. Ezek a levelek részei a most készülő kötet adatgyűjtésének. Az Egry-leveleket Takács Gyula megőrizte, és hagyatékával együtt a Berzsenyi Dániel Társaság birtokába kerültek, a kaposvári levéltárban őrzik őket letétként, most ott lehet őket kutatni. Takács Gyula része volt annak a dunántúli értelmiségi körnek, amely nyitottsággal és megértéssel fordult Egry József irányába, és már életében megbecsülték munkásságát, keresték a társaságát. Nem véletlenül kérte fel Takács Gyula Egryt könyvének illusztrálására.

Egry levelezésénél talán föltehető az a kérdés, hogy annak a tartalma mennyit tud hozzátenni művészetének eddigi ismeretanyagához, értékeléséhez. A szimplifikáló megítélés, a zsurnaliszta címkézés (ez a szakmaibb sajtó egyes helyein is elterjedt) „a Balaton festője” meghatározást biggyeszi művészetére, noha többről, sokkal többről van szó az ő orbis pictusában. Vajon a levelei e kérdésre egyértelmű választ adnak-e?

T. K. Ez egy összetett kérdés. Egry alapvetően szófukar, visszafogott ember volt. A levelek egy része is rövid, tömör, szikár, pont olyan, mint amilyenek Egryt elképzeljük az őt ábrázoló fényképek alapján. Sok levélben előkerül a fordulat, hogy ebben a művészeti vagy művészetelméleti kérdésben nem szeretne állást foglalni, mert őt, mint festőt, csak a saját „dolgai” érdeklik. Ennek ellenére számos olyan aspektusa van a leveleknek, amelyeket korábban nem ismert sem a művésztörténész szakma, sem a nagyközönség. Ezért úgy gondolom, hogy mindenkinek reveláció értékű lesz a levelezéskötet, amikor elkészül. Több, korábban Egry Józseffel is foglalkozó művésztörténész kollégának már említettem, hogy közel 650 levél gyűlt össze, és meglepődve fogadták, hogy ilyen nagy mennyiségű levél maradt fenn. Ennek pedig csak egy tizede a hozzá írott levél (azok nagyrészt elpusztultak vagy lapanganak) a gyűjtés jelentős része Egry József által írt autográf kézirat, levél, levelezőlap vagy képeslap.

Ha röviden meg kellene előlegeznem, hogy miben módosítja az Egry-recepciót a most összeállt szövegkorpusz, akkor azt kellene mondanom, hogy a különböző

történeti korszakok (első világháború, Horthy-korszak, második világháború stb.) erősen rányomják a hangulatukat a levelekre; és olvasható egyfajta „köztörténetként” is egy művész szemszögéből nézve, tehát plasztikusan megjelenik, hogy milyen problémákkal kellett szembenéznie. Ettől függetlenül elsősorban művészként, az alkotásai értelmezéséhez is segítséget nyújtanak a levelek. Ezen túl, a műgyűjtőkkel való intenzív kapcsolat is kiviláglik a levelekből, hogy miként szervezte Egry a saját kiállításait, hogyan kísérte végig műveinek útját a műteremtől a műgyűjtői vásárlásokig. A levelekben számos olyan művészettörténeti utalás megtalálható, amely korábban nem volt ismert a kutatók számára – vagy tudatosan hallgatták el – például hogy az 1930-as években az olasz filozófus, Benedetto Croce olvasását ajánlja fiatal műkedvelő ismerősének, illetve hogy a Kossuth-díj átvétel után, ennek ellenére is erősen kritizálja a rendszerszintű problémaként jelenlévő ellátási nehézségeket. A Balaton mint téma is többször feltűnik a levelezésében, de nem áll központi helyen. Többször dicséri a balatoni fényeket, Badacsony különleges mikroklímáját, de levelei sem erősítik meg, hogy kizárólag a Balaton körül forgott volna festői látásmódja. A felületes közhelyet, miszerint csak a „Balaton festője” lett volna, cáfolják a levelek. Művészetének értékeléséhez mindenképpen hozzá tudnak adni a jelenlegi kutatás során előkerült levelek, így például számos olyan kevésbé ismert, magántulajdonba került alkotása is azonosítható belőlük, amelyek datálása korábban kérdéses volt.

Egry kapcsolatrendszer, kapcsolati hálója nyomon követhető-e pontosan a levelei tükrében? S a majdani kötet az Egrytől származó és a hozzá írt levelek együttesét, tehát a föltételezhető teljes levelezését tartalmazza-e, vagy csak az általa írottakat?

T. K. Egry levelezésében jól el lehet különíteni azokat a csoportokat, akikkel kapcsolatot tartott, sőt élete egyes periódusaihoz köthető egy-egy korszakban jelentősen megerősödő kapcsolatok is léteznek. Családtagjain kívül számos művészbaráttal levelezett, akik között jelentős számban voltak irodalmárok, írók, költők. Takács Gyula mellett Keresztury Dezső vagy Szabó Lőrinc említhető meg. Sok műgyűjtővel is levelezett, velük többnyire képekről, kiállításokról, vásárlásokról. Az 1940-es évektől pedig felértékelődtek számára a Balaton környékén élő barátok, támogatók (pl. Borsos Miklós, Lipták Gábor), akikhez adott esetben gyakorlati kérésekkel is tudott fordulni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a művészeti kérdések kiszorultak volna a leveleiből, de az jól látható, hogy ezek a kérdések kevésbé vannak hangsúlyosan jelen. Nem véletlen, hogy ezek, az Egry művészetét megbecsülő kortársak őrizték meg a leveleket, hiszen ők már akkor becsülték, szerették.

A tervezett kötetben egyaránt olvasható lesz minden, Egry által írott levél és minden neki írott. Sajnos, Egry-hagyatékának pusztulása, eltűnése miatt nagyon kevés neki írott levél maradt fenn, így ezeket sokkal könnyebb volt feldolgozni, mint a többi. Nagyon reméljük, hogy a kötet 2023-ban, Egry József születésének 140. évfordulójára megjelenhet, és méltóképpen tudja bemutatni a festő életének eddig kevésbé ismert aspektusait, épp abban az évben, amikor a Veszprém-Balaton régió lesz Európa Kulturális Fővárosa.

Kreatív–Art–Fotó '86-22 – Fotótól a számítógépig

Különleges alkalom, hogy ilyen attraktív tárlat keretében tekinthetjük meg Barabás Ferenc korai fényképeit és legújabb munkáit Békéscsabán a Csabagyöngye Kulturális Központban. Azonban ha azt vesszük, hogy évente számos könyv, kiadvány tervezése mutatja jelenlétét a művészeti életben, szinte állandó kiállítónak tekinthetjük. Könyveket tervezett a fővárosi Móra, Corvina és a békéscsabai Tevan Kiadóknak. Lipcsében tanulta a tipográfiát, könyvtervezést, közben képzőművészeti tanulmányokat folytatott Kaposváron, szülővárosában. Alkotói tevékenységének eredményeként tagja lett a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének (MAOE). Könyvszakmai és grafikai munkásságán kívül a társművészetet jelentő fotózásban is eredményeket tud felmutatni, amit kiállítások jeleznek. A MAOE mellett tagja a Békéstáji Művészeti Társaságnak és a békési megyeszékhely Márvány Fotóklubjának. Unikális kezdeményezés volt a nyomdák városában, Békéscsabán 1987-től rendezett Alkalmazott Grafikai Művésztelepek sora. A legmagasabban jegyzett hazai grafikusok – az Iparművészeti Főiskola tanárai – között ő is készített változatokat Magyarország logójára, vagyis vizuális megjelenítésére. A rendszerváltozás miatt aztán végül nem lett kézzel fogható (képben látható) eredménye a szimpóziumoknak. Az 1990-es évek elején megalapította saját cégét, a Typografika káéftét. Ennek elsősorban a grafikai tervezés, könyvkiadás, nyomdai szolgáltatások végzése a fő tevékenysége a mai napig. Számos reprezentatív katalógus, hazai és főleg erdélyi tematikájú kötet tervezése, kivitelezése kötődik hozzá. Apai ágon ugyanis gyergyószárhegyi gyökerekkel rendelkezik. Könyvtervezői stílusában méltó folytatója a Gyomán működött kneri, a Csabán volt tevani, klasszikus felfogású tradícióknak. Ezt a tevékenységét ismerték el kétezerben a Tevan Andor-díjjal.

Békéscsabán, Kaposváron, Csíkszeredában és a görögországi Delphiben voltak computer grafikai kiállításai 1996-tól. Szakmailag rendszeresen megméretteti magát, így résztvevője az országos csoportos kiállításoknak. A MAOE *Harmónia*, *Káosz és Rend*, *Dimenziók* és *Horizont* megnevezésű tárlatán egy-egy computeres technikájú munkával vett részt. A számítógép adta alkotói lehetőségeket az elsők közt fedezte fel művészi üzenete megfogalmazásához. A digitális technika ezernyi vizuális változatot kínál fel használójának. Abban áll az alkotó lehetősége, hogy mikor állítja meg érzelmei, hangulati attitűdjének függvényében a gép mozgását.

Ezen a tárlaton elsősorban fotográfákat mutatott be Barabás Ferenc. Magától értetődik, hogy az egykori NDK-ban készített, 1986-os, korai fényképeivel kezdődik a kiállítás. Berlini és lipcsei utcaképek váltogatják egymást, rajtuk szovjet katona kerékpáron, punkos frizurájú fiatalok. Tájsebeket okozó lignitbánya panorámája az akkori monstrum gépekkel. Azonban minden szürke, ami nem csupán a kezdetleges fényképezőgép adottságainak köszönhető, hanem a korabeli világ jellemzése is. Természetesen karakteres portrék is jelentős teret kaptak a kiállításon. Így került ábrázolásra két szakállas képzőművész figura: *Kiss György* és *Schéner Mihály*, illetve fiatal balett-táncosok nagyméretű levelekkel, félig eltakart arccal. Budapesti

jazzkoncertfotók olyan nemzetközi híru zenészekkel, mint *John McLaughlin*, szintén 1986-ból. Erdélyhez és a Partiumhoz kapcsolódó fotóin megjelenik *Sanyi, a szénégető*, a maga gyűrött ráncaival, illetve a *Füstölő boksa*. Ezzel díjat is nyert. Aradon tanuló afrikai lány portréja, nagyváradi szecessziós lépcsőkorlát, rajta kerékpárra ugró alak. Utóbbi képnél útra indítja gondolkodásunkat a sziporkázóan mozgalmas egymásra fényképezéssel.

A tárlat friss, számítógépes grafikáin Barabás Ferenc kitárulkozik és vezetésével láthatjuk a meghatározhatatlan, a behatárolhatatlan térből, mit akar nekünk megmutatni. Kiemel vagy elsimít, jelentéktelenné vagy hangsúlyossá tesz képi elemeket a fantáziájának sugallata alapján. Átgondolt, tiszta, racionális, ellenben szenvedélyes munkákat tár a néző elé ezen a békéscsabai kiállításon. A viszonylatok mestere Barabás Ferenc, amit a könyvtervezés során ezerszer figyelembe vett, és a grafikák esetében is szisztematikusan alkalmaz.

Köteles I–XVI, *Blue pillangók I–VI* és *Fényjátékaim I–VII*, címet adott sorozatainak. A képek állandó alapmotívumból építkeznek. A kiállító a szimmetriával teremti meg a mozgalmasságot, benne a mélység, a forgás váltakozó elevenségét. Ezeken a grafikákon több olyan változattal találkozunk, amelyen a festőiség hatását érhetjük tetten. Mindez azt bizonyítja, hogy Barabás Ferenc nyitott mindenféle stílus iránt. Ugyanez mondható el a többi fényképről, például a tájotókról, ahol a csillogás, az örvénylés a végén harmóniában oldódik fel. *Akt-variációk* címet visel az a sorozat, amelyen a nőalakokat sokszoros színverziókkal ábrázolja. *Lineáris dimenziók* című kompozíciója azt a szemléletet van hivatva demonstrálni, miszerint az idő múlása látszat csupán.

A tárlat főfalán látható az a sorozat, amely a fényképezőgép zárszerkezetének formáját követi. Virágok, cinegék forognak, szállnak képletesen, mint Barabás Ferenc, amikor *Kreatív* (ez ugyanis a kiállítás címe) kedvében van.

Sanyi, a szénégető

ANISZI KÁLMÁN: Árral szemben

(A felvilágosodás kori erdélyi magyar értelmiség ethosza)

Aniszi Kálmán a hetvenes, nyolcvanas években Kolozsváron élt, egyetemi oktató és az erdélyi magyar sajtó szorgalmas és népszerű munkatársa volt. Első könyvében, *A filozófia műhelyében* (1978) című kötetében zömében kolozsvári filozófusokat és szociológusokat interjúvolt, ennek a könyvnek a nyomán szerezhetett tudomást a magyarországi érdeklődő arról, hogy Erdélyben milyen gazdag a magyar filozófiai és szociológiai hagyomány – állapította meg róla Pomogáts Béla irodalomtörténész. Azóta huszonhárom elbeszélés-, tanulmány- és esszékötete jelent meg, valamennyi tudományos alaposságról és széleskörű közéleti ismeretekről tanúskodik.

A szerző a magyar művelődés elméleti vonatkozásait taglalta már akkor is, később pedig, munkásságának kiteljesedésekor ugyancsak a magyar kultúra egyetemes emberi, erkölcsi, szellemi és egzisztenciális jelentőségét igazoló sorsdimenziókban távlatosította felismeréseit, problémafelvetéseit, írásainak üzeneteit.

Az igen gyakran egyetemes létgondokat és magyar sorskérdéseket vizsgáló, faggató szerző Babits nyomán sohasem felejtí, hogy az igazság szellemének életben tartásáért elsősorban az írástudók a felelősek. Ennek megfelelően megszólalásai ethoszáét és alapmotiváltságát az örök emberi eszményekre tekintő közösségi elkötelezettség, a nemzeti horizontra nyíló szemlélődés, a sorsvállaló–sorsvígázó attitűd határozza meg.

Aniszi Kálmán a valóság ismerete, a tények tisztelete és az igazság szeretete jegyében folyamatosan és következetesen szól közéleti és nemzetpolitikai kérdésekről, mindannyiszor mélyeséges felelősséggel, a nobilis jellemekre valló szenvedéllyel, tiszteletet parancsoló éleslátással és a feltétlen használni akarás szándékával. Jelen kötetének sok irányban nyitott tematikai gazdagságát is ez a szilárd értékrenden nyugvó, fölöttébb rokonszenves morálfilozófiai megalapozottság teszi koherenssé. (A könyv kiadását, majd utánnyomását Dr. Kásler Miklós, az Emberi Erőforrások minisztere és az NKA támogatta, azzal a szándékkal, hogy a kiadvány eljusson az elcsatolt területek magyar iskoláinak, egyetemeinek a könyvtáraiba is.)

Az *Árral szemben* (*A felvilágosodás kori erdélyi magyar értelmiség ethosza*) (Szekszárd, Séd Kft., 2021.) elsőrendűen az egykori erdélyi magyarság sorskérdéseit elemzi, kutatja a nemzeti megmaradás ügyére, az erdélyi magyar létgondokra, az anyanyelv, identitás, oktatás kérdéseire fókuszálva történeti vizsgálódásaiban. Össz nemzetben érző és gondolkodó emberként a nemzetszolgálat és az erkölcsi felelősség, az elköteleződés kérdése nála igen hangsúlyos szerepet kap. A körülmények szerencsés összejátétsága, az empatikus felelős emberi magatartás szerencsés találkozására lehetővé tette a könyv utánnyomását. Így jutott el ez a fontos, dokumentumértékű mű az elszakított területeken (Erdély, Felvidék, Délvidék, Kárpátalja) élő magyarság körében a legmegfelelőbb helyekre (magyar iskolák és egyetemek könyvtáraiba, érdeklődő személyiségekhez), vitathatatlanul jó szolgálatot téve vele.

Az író megragadó vallomással indít: sok kiváló elme kutatta behatóan a ma-

gyar felvilágosodás egy-egy vagy egynémely aspektusát. Ebben a szertetekintő kötetben a szerző mindenekelőtt a kor kiválóságainak példát sugárzó erkölcsi habitusát kívánta bemutatni. Mivel az erkölcsnek nincs objektív léte, mint a tudományoknak, a művészeteknek, az irodalomnak, hiszen az erények immanensen benne foglaltatnak az emberi megnyilvánulásokban, cselekedetekben, ezért ahhoz, hogy minél pontosabb képet alkothasson a korabeli intellektualitás ethoszáról, a szerzőnek több valóságterületet kellett becserkésznie.

Az erdélyi felvilágosító magyar értelmiség nemzeti emancipációra és kulturális felemelésre tett erőfeszítéseinek tanulmányozása természetesen fontos és komoly tanulságokkal szolgál(hat) a jövőbeni nemzedékeknek is. A felvilágosodás korában Erdélyben hasonló jelenségek játszódtak le, mint Nyugaton, de az itthoni igényeknek és szükségleteknek megfelelően sajátos formában. Az újító célzatú mozgalom nálunk nem forradalmi formát öltött (mint Franciaországban), hanem a szellem síkjára terelődött és bontakozott ki.

A felvilágosodás időszakának erkölcsi vilásképe Európa-szerte ellentmondásos volt. Főképp abban a vonatkozásban, hogy a kor emberének erkölcsi tudatában az új és a régi, a világi és a vallási elemek sajátos egységet alkottak. A felvillantott helyzetkép magyarázatot ad arra is, hogy Erdélyben miért főképp az anyanyelv, az irodalom, a tudományos élet, a színház területén bontakozott ki ez a mozgalom.

A moralizálás helyett az élet minél több terepén való tájékozódás szükségét igazolja az a körülmény is, hogy a felvilágosítók hangsúlyosan a tett emberei voltak. Ha lassan, fokozatosan, ha reformokkal is, de módosítani kellett a fennálló rendet. Aki pedig változtatni akar a status quon, kritikusan viszonyul hozzá. Az értelmiségiek meghatározó fontosságú követelménynek tartották Erdély felzárkózását a fejlettebb Nyugat-Európához. Ez a cél határozta meg tevékenységük tárgyát, irányát és körét. Így lett magatartásuk egyszerre cselekvő és kifejezetten morális. Abban, ahogy az értelmiség vállalta feladatait, életformává, választott sorssá nemesítette a helytállást. Életük ily módon lett – a költővel szólva – „summája ezrekének”. Az igazi szolgálat mindig cselekvő.

A korabeli erdélyi magyar értelmiség elég tisztán látta helyzetét, hivatását, és biztos érzéssel tájékozódott a történelem útvesztőjében. Ezért volt szolgálata nép- és jövőszolgálat egyszerre.

A kor erdélyi magyar értelmiségének emberi nagyságáról (ethoszáról) azonban nem alkothatunk ítéletet csupán az eredmények alapján. Az elemzésbe és ítélethozatalba a szerzőnek feltétlen be kellett vonni a körülményeket is, azt tudniillik, hogy az akkori erdélyi viszonyok mit és mennyit tettek lehetővé. Csakis ennek figyelembevételével kérdezhető meg: megtett-e mindent ennek a kornak a magyar értelmisége, amit meg kellett tennie? Elment-e addig, ameddig elmehetett? A körültekintő elemzés azt mutatja, hogy igenis megtett minden tőle telhetőt, és elment addig, ameddig azt a kor viszonyai között a józan ítélet megengedte. Emberi-erkölcsi nagyságuk felelős hivatásuk gyakorlásában, a szolgálatra szólító elkötelezettségükben rejlett.

A felvilágosodás Közép-Kelet-Európában felülről lefelé terjedt, mert a felvilágosult abszolutizmus magáévá tette az újító eszméket. A nemesi ellenállók mozgalma – felemássága ellenére is – jelentős mozzanata volt művelődéstörténetünknek. Ennek a szellemi mozgalomnak a fő érdeme abban rejlett, hogy a nyílt és erőszakos germanizálás hatását ellensúlyozandó, az értelmiséggel karöltve és annak vezetésével, hatékonyan küzdött az anyanyelvű művelődés intézményeinek (akadémiák, iskolák, színház, sajtó, könyvtárak, könyvgyűjtemények, olvasóegyletek stb.) létrehozásáért. Az élet mindinkább a filozófiai, jogi, erkölcsi eszmék jegyében alakult, fejlődött. Ezeknek a kérdéseknek a taglalására a szerző külön fejezeteket szentelt.

A felvilágosítók a filozófia, az irodalom, a művészetek, a tudományok, az emberi tudás széleskörű terjesztésével, valamint az új eszméknek megfelelő új intézmények létrehozásával küzdöttek az élet emberibbé tételéért, a józan ész jegyében. Lényegében nem volt ez más, mint a legjobbak ösvénytaposása egy új, eszményinek képzelte társadalom felé.

A felvilágosító írók az embert eredendően jónak és javíthatónak tartották. Ezt a gondolatot a hazai írók maradéktalanul átvették nyugati kollégáiktól. A bűnt, az elfajulást, az erkölcsi lealjasulást társadalmi okokra vezették vissza. Az író elsődleges feladata a nevelés – hirdették –, s csak másodsorban a gyönyörködtetés. Mindeközben a nyugati eszméknek nem egyszerű átültetéséről volt szó a hazai talajba; nem pusztán átvétel volt az, hanem az itthoni szükségleteknek megfelelő adaptáció és alkalmazás – szögezi le a szerző.

A felvilágosodás eszméjének a kialakítója és a mozgalom szellemi irányítója az értelmiség volt, amely nemcsak származásra nem volt egységes, hanem foglalkozására nézve is heterogén. Voltak köztük írók, tudósok, orvosok, ügyvédek, tanárok, tanítók, gazdálkodók, papok, szerzetesek, birodalmi és helyi tisztviselők.

Európának ezen a részén a nyugati felvilágosítók radikális, olykor forradalmi követeléseit itthon egy „apolitikus” területre terelődtek, a művelődési, szellemi élet világára korlátozódtak, miközben humánus célokká szelídültek.

Valamennyi reformintézkedés közül a legsúlyosabb volt a németnek hivatalos nyelvként való kötelező bevezetése a közhivatalokba és az iskolákba (II. József), amivel – az egyenlőség megteremtésének ürügyével – a központi hatalom valójában anyanyelvétől és hagyományos kultúrájától akarta megfosztani a Habsburg-birodalom nem német ajkú népeit akkor, amikor ezek a modern nemzetté szerveződés korszakába léptek. Ennek a reális veszélynek az idejekorán való felismeréséből és a legsürgősebb feladatok kijelöléséből született meg az értelmiség legjava körében az anyanyelv korszerű kiművelésére, az anyanyelvű művelődési és művészeti intézmények létrehozására irányuló mozgalom. Így vált a felvilágosodás központi jelentőségű kérdésévé a nyelvújítás, az irodalom, a tudomány, vagyis az anyanyelvű műveltség megteremtéséért folytatott küzdelem.

Ehhez legkézenfekvőbb pillanatnyi megoldásnak a fordítás kínálkozott. Sok érdemes munkát ültettek át ekkor magyar nyelvre. Ám a szellemi importnál nem szabadott megmaradni, mert ez elbizonytalanodáshoz és szellemi önállótlanáshoz

vezetett volna. Ezért volt szerencsés az a felismerés, hogy a műfordítás gyakorlatának megőrzése mellett mindinkább az önálló szellemi munkára kell helyezni a hangsúlyt. Döbrentei Gábor az Erdélyi Múzeumban így biztatta társait: „[...] nálunk a léleknek eredeti fejlődését nagyon hátráltatja, hogy mi nem merünk magunk gondolkodni, s csak azzal maradunk, a mit idegen földről békapunk... Nincs önnön erőbe való nemes bizakodás, nincs az írói pályára elegendő elkészülés. Tanulunk, hogy hivatalt kapjunk, s hogy mindent mi is úgy folytassunk, mint régen folyt, de a tudományok körül való munkálkodásnak írások által való terjesztésének békét hagyunk. Merni kell! Ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül ezeket fordítjuk, soha nem tehetünk magunk nagyot.”

A mi újkori színjátszásunk például az iskolai színjátszás gazdag hagyományából nőtt ki (a kolozsvári Református és Unitárius Kollégium, a csíksomlyói passiójátékok köreiből). Ezen az úton haladva jutott el a hazai színjátszás a hőskoráig. Aranka György ügybuzgalmának, idősebb Wesselényi Miklós és Bánffy György pártfogolásának köszönhetően Kolozsvárott 1792. december 17-én tartotta meg első előadását az Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság.

A szellemi műveltség legfontosabb és leghatékonyabb részének természetesen az irodalom bizonyult. Nálunk a szélesebb néprétegek először a reformáció korában kerültek közelebbi kapcsolatba az irodalommal, amely jöllehet vallásos volt, de akadtak benne bizonyos világi elemek is. A hazafias érzelmű, saját nemzeti műveltségéhez ragaszkodó és a jövő felé is inkább tájékozódó nemesi író a műveibe belevitte saját osztálya morális értékeit: a lelki fegyelmelzetséget, a szemérmességet, a patriotizmust, egyszóval mindazokat az ideálokat, amelyek összhangban álltak életformájával.

Rákóczi, Mikes és Ráday Pál voltak az utolsó világiak, akiknél az irodalmi mondanivaló középpontjába a vallásos élmény helyeződött. Később, mint a közép- és délkelet-európai népeknél, a felvilágosodás mozgalma nálunk is szoros összefüggésben fejlődött a nyelvi mozgalommal. Az egyik csoport (Kazinczy Ferenc vezérletével) esztétikai célokat tűzött maga elé. Mások a nyelvélmenyből a haza és a közboldogság szolgálatának vállalásához jutottak el. E szemléleti különbségek ellenére a két csoport tevékenysége kölcsönösen áthatotta egymást.

Utazásaik, tanulmányútjaik, személyes kapcsolataik során, valamint közvetítés révén a nyugati világgal ismerkedő itthoni írók horizontja fokozatosan kitért, és a kitekintés a Nyugattal szembeni lemaradásunk felismeréséhez vezetett. Az eszmélés együttérzést szült, összefogásra ösztönzött és cselekvésre serkentett. Így lett az írók s velük karöltve az értelmiség – ideértve a nemesség fogékony részét is – legfőbb célja a haza felemelése.

Aranka Györgynek kétségkívül igaza volt, amikor – egy hasonlattal élve – kijelentette, hogy a műveltség széles körű elterjesztése csakis „anyai nyelven” történhet, csak az a mienk igazán, ami törzsökös, hazai: „A megvilágosodásnak az anyai nyelv a belső kapuja, az idegen nyelvek csupán a külső kapui lehetnek.” (Aranka György: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez, Kolozsvárott, 1791*).

Aranka igazsága megkérdőjelezhetetlen, de akkor kaput kellett nyitni, mert importra volt szükség. S az irodalomban, a tudományok terén, a filozófiában (és másutt is) ez a hatás jobbra fordítások útján érvényesült.

Bár a műfordításoknak legkivált az irodalom látta hasznát, ugyanakkor a nyelv fejlődésére is jótékony befolyással bírtak. A különböző művek fordítása során új szavak is születtek, melyek segítségével a műfordító pontosabban, árnyaltabban fejezhette ki magát, a fogalmak között finomabb különbséget tudtak tenni, nőtt a gondolkodás pontossága és a nyelvi kifejezés szabatosága.

Nagyot lendített a műfordítás gyakorlatán a hitújítás. A protestánsok a katolikusoknál nagyobb súlyt fektettek a tartalmi hűsége, és mivel nyelvük is „folyékonnyabb”, szabatosabb, fordításaiknak a katolikusokéinál nagyobb becslet lehet tulajdonítani. Heltai Gáspár magyar bibliája, Dávid Ferenc könyvecskéje a kereszténységről, Székely István zoltárfordításai zsidó eredetiből, Méliusz Juhász Péter ilyen irányú munkássága: mind-mind maradandó érték. Szenczi Molnár Albert zoltárfordításai irodalmunk dicsőségére válnak. Természetesen nagyszabású szellemi teljesítmény a katolikus Káldi György bibliafordítása is. A világi költészet terén pedig Haller János Hármas históriája és Faludi Ferenc műfordításai. A drámairodalomban is gyakoriak voltak a fordítások. Az iskoladrámák java része fordítás és átdolgozás.

Báróczi befolyása alatt kezdte meg műfordítói tevékenységét Naláczi József. A testőrírókon kívül Péczeli József lett Bessenyei elhunytja után a franciás iskola vezetőegyenisége. Baróti Szabó Dávid volt az első, aki irodalmunkban a klasszikus versek hű fordításával lépett a nyilvánosság elé (Új mértékre vett különb verseknek három könyvei, Kassa, 1777). Aranka György pedig franciából és németből fordított sokat. Döbrentei Gábor volt egyik legtermékenyebb műfordítónk, aki külföldi színjátékokat is átültetett magyarra.

Az erdélyi franciás irodalmi iránynak a megindítói és istápolói a főúri házak voltak. A franciás társasági élet, szokások legfőbb terjesztője Bethlen Miklós (1642–1716), a nagy műveltségű erdélyi államférfi volt. (Közben számosan persze meglehetősen gyengén fordítottak idegenből anyanyelvünkre.)

Megerősítve a korábbi megállapításokat, Kosáry Domokos (1913–2007) ismételen nyomatékosította azt a gondolatot, hogy az egyházi próza útja fokozatosan vitt a világi próza felé. Gyakran találkozunk ilyesmivel ünnepi alkalmakkor és halotti búcsúztatáskor. A továbbfejlődés szempontjából jóval jelentősebb műfaj volt a prédikáció, amely egy kerek és tanulságos történetet adott elő. És ez a novella vagy anekdota már a szépirodalmi műfaj megalapozását segítette elő. Bod Péter *Szent Hiláriusa* (1760) jelezte ezt a folyamatot. Az egyháztól a szépirodalom felé vezető úton haladva jutunk el a regény kezdeteihez.

Aniszi Kálmán nem hagyta figyelmen kívül azt sem, hogy Erdély a memoárok hazája. Említhetjük ifj. Teleki Mihály (1671–1720), Rákóczi császári oldalra állt főtisztjének terjedelmes önéletrajzát, Cserei Mihály (1667–1756) *Históriáját*, Apor Péter (1676–1752) Erdély változásairól írt *Metamorphosis Transylvaniae* című főművét, Rettegi Györgyöt (1718–1786), aki hű képet festett arról a főnemesi világról, amely-

ben maga is mozgott. Hermányi Dienes József (1699–1763) 339 csattanós történetet hagyott ránk *Nagyenyedi Demokritusában*.

A 18. században és a 19. század elején még nem tettek különbséget szépirodalom és tudományos irodalom között: ez is, az is az erudíció fogalmába tartozott. Fejlődéstörténetileg tekintve mind-mind a vallásos irodalomból nőtt ki.

A 18. században a modern nacionalizmus eszméje irodalomalkotó tényezővé válik. De a 18. századi nacionalizmus a legkevésbé sem hasonlít a 19. század végihez, még kevésbé a 20. századihoz. Ebben a nacionalizmusban ismeretlen a sovinizmus. Európa nemzetei nem egymás ellen folytatják a harcot, hanem közösen a korlátlan abszolutizmus ellen. A nemzeti hovatarozást nem a vérségi, faji kötelék dönti el, hanem a magatartás, egy magasabb rendű szellemi kötelék. Az író immár társadalmi életet él. A megtalált igazság terjesztése, a társulás vágya, a szolidaritás szükséglete készíti arra, hogy társaságokat alapítson.

A megújulás korának megindítója köztudottan a partiumi Bessenyei György (1747–1811) volt. Mellette az erdélyiek: Báróczi Sándor (1735–1809), Barcsay Ábrahám (1742–1806), Naláczi József (1748–1822), Baróti Szabó Dávid (1739–1819). A magyar színészet bölcsője Kolozsvárt ringott. Több mint kuriózum, hogy Döbrentei Gábor (1785–1851) buzgólkodásának köszönhetően keletkezett a *Bánk bán*.

Am a magányos küzdelmek ideje lassan lejárt. Bod Péter (1712–1769) a helyzet felismerésétől eljutott a cselekvés gondolatához. 1756-ban Ráday Gedeonnak címzett levelében egyebek közt ezt írta: „Régen gondolkozom, hogy írjak a Mgos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett romlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére és megerősítésére valami jót csinálni a más nemzetek példájok szerint. Jó volna valami Literatura Societast felállítani...” (ARANKA György, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel-állításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez, Kolozsvárott, 1791*).

A küzdelem nemcsak új intézmények létrehozásáért folyik, hanem az elavult és fejlődést gátló feudális intézmények és oktatásrendszer, a cenzúra, a hűbéri igazgatszolgáltatás megszüntetéséért, illetve megreformálásáért is. Mi több, a magyar helyesírás egységesítésére is történtek kísérletek. Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) *Apologia* (1697) című munkájában rendszerezte és indokolta a helyesírás reformjainak elveit.

Az értelmiség és holdudvarának legfőbb célja az anyanyelv művelése, valamint az anyanyelvű művelődés megteremtése és fellendítése volt abban a korban, amikor az anyanyelv igen erőteljes védelemre szorult az erőszakos németesítő törekvésekkel szemben. Márpedig polgári nemzethez egységes nemzeti nyelvre volt szükség.

Amíg Mária Terézia a központosítás eszközéül az erőszakos katolizálást, adig II. József a német nyelvet tette meg mindenképp alapjául. A császárnő uralkodása alatt a germanizálás még csendesesen, majdhogynem észrevétlenül folyt, ezzel szemben a kalapos király alig leplezetten ráerőltette a német nyelvet a birodalom népeire.

A nyelvhasználatnak kizárólag a ráció oldaláról történő megközelítése végzetes tévedésnek bizonyult. A német nyelv kötelezővé tétele a közgazdaságban, tör-

vénykezésben és oktatásban az emberi és történeti jogok legdurvább megsértését jelentette, aminek az lett a következménye, hogy a birodalom népeiben felébredt az érdeklődés saját „halálraítélt” anyanyelvük iránt. A nemzeti nyelvre kimondott halálos ítélet felrázta közömbösségéből a magyarságot, ráébresztette az embereket anyanyelvük és kultúrájuk megbecsülésére, művelésének sürgető szükségességére.

A nyelvművelő mozgalom vezetői közül kétségkívül Kazinczy látott a legmesszebbre, ő ítélte meg leghelyesebben a nyelvújítás mikéntjét és mértékét. A puristákkal folytatott vitájában egy helyütt ezt írta: „[...] a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideája, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív és kész és tetsző magyarázója mindannak, a mit a lélek gondol és érez [...] egyedül a kiholt nyelv változatlan.” (KAZINCZY Ferenc, *Báróczinak minden munkáji*, I. köt., Előszó, Pesten, 1814.)

Igaz ez ma is. Mert ha jó harmadfélszáz esztendővel ezelőtt a nyelv avíttága, egyoldalúsága és a Habsburg-ház elnemzetietlenítő politikája ellen kellett felvenni a harcot az anyanyelv megmaradásáért, ma a globalizmus és a kozmopolitizmus, a nemzeti nyelvek s a nemzeti kisebbségek elsorvasztására irányuló nyelvi sovinizmus ellen kell elszántan édes anyanyelvünk védelmére kelni. Figyelembe véve a jelenségek rokontermészetét és a követett célok hasonlóságát, tanácsos jó példáért eleinkhez fordulni, hogy erőt gyűjtsünk jövőbeli küzdelmeinkhez.

Muníciót adhat ehhez Aniszi Kálmán kiváló tudományos munkája is.

ADELMANN ISTVÁN: *Harc a kenyérért*